

UTÓSZÓ

Munkánknak kettős célja van: egyrészt be akarjuk mutatni, milyen egy hagyományörzőnek nevezhető vajdasági falu meseanyaga, és ennek keretében válaszolni akarunk a kérdésre: milyenek a gyökerei a mesének abban a közösségben, ahol már nincs hagyományos mesemondás, másrészt pedig a prózai műfajok változását vizsgáljuk száz év távlatából. Mindezt összehasonlító módszer segítségével tesszük, hogy bizonyítsuk: egy-egy mesemotívum megmarad a falu emlékezetében akkor is, ha a szellemi igényeket manapság már másképpen elégítik ki, mint évtizedekkel ezelőtt.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Kálmány Lajos munkásságának jelentős részét vizsgálándó területünkön fejtette ki, s így e vidék szellemi kultúrájáról az ő műveiből szerezhetünk átfogó képet. Munkánkat sokban megkönnyíti, hogy Kálmány kutatásaiban nem az irodalomesztétikai elvek érvényesültek és szövegeit nem változtatta, hanem úgy adta közre, ahogy följegyezte. Ez egyúttal lehetővé teszi számunkra, hogy kimutassuk gyűjtőmódszerének fejlődését és azokat a műfajbeli, stílusbeli, szerkezeti változásokat, amelyek az elmúlt csaknem száz év alatt Szaján mesekincsében beálltak. Alaposabb elemzés nélkül is megállapítható, hogy a mesék megrövidültek, kevesebb motívumot tartalmaznak, egyre kevesebb csodás elem fedezhető fel bennük, mert inkább az emberi tulajdonságok (gonoszság, butaság, találékonyság, erkölcsatlenség) jutnak kifejezésre. Ezért inkább azok a típusok maradtak fenn, amelyek ezeket az emberi erényeket és gyarlóságokat szemléltetik. Példatárunkban természetesen más típusú mesék is találhatók, de ezek kevésbé népszerűek a faluban.

Gyűjtőmunkánk során arra is kíváncsiak voltunk, vajon a jugoszláviai magyarság hagyományörzésében hasonló törvényszerűségek érvényesülnek-e, mint az erdélyi és a szlovákiai magyarságéban. Feleletet szándékozunk tehát adni arra a kérdésre is, vajon a nemzetiségi helyzet konzerválja-e nálunk a nép szellemi értékeit.

I.

A FALU TÖRTÉNETE ÉS TÁRSADALOMRAJZA

Szajánt a XV. században említik először az oklevelek. Elnevezése a török Saj han, illetőleg a magyar Szajhánból származik. Totemisztikus személynév volt. Jelentése gyík.¹

A XV. és XVI. század folyamán kismanesi családok között oszlott meg a falu.² A török közeledésével a szajáni birtokosok Szegedre menekültek, velük menekültek jobbágyaik is. 1560-ban a gazdátlan falura Szentgotházi Márton, Dóczi Gergely és Kelemen eszközölt ki a királytól adománylevelet.³ A falu azonban pusztá maradt a XIX. század elejéig, de a király mégis faluként adományozta Lesneyi Nagy Ferencnek és két társának.⁴ A XVIII. század elején a Temesvári Királyi Adminisztráció birtoka és ez 1780-ban a zágrábi püspöknek adományozta azokért a horvátországi birtokokért cserébe, amelyek a határőrvidéken voltak.⁵ A püspök lemondott a 9500 holdnyi birtokáról és azt Tarnay János és Antal vásárolta meg a budai királyi kamarától.⁶

Ekkor még a Tisza és a Maros árterülete volt a mai falu határa, csak néhány kiemelkedő dombon lehetett az állatokat legeltetni. Kálmány idejében (1880) élt még a falu köztudatában, hogy kezdetben néhány rabló lakott a víz nem lepte dombokon. Ezek a szomszéd községbe jártak lopni. Egy ízben a rabolt jószággon nem tudtak megosztani, a csalót fölköltötték, a többiek pedig szétszéledtek. Ma a faluban nem ismerik ezt a mondát.⁷

¹ Szabó Dezső, 1935. 60—61.

² 1449. nov. 8-án Thege Balázs és Miklós özs. Thege Tamásné, ki másodszor ment nőül Török Mártonhoz, hitbérbe és hozományul akként elégitették ki, hogy a szajáni részekből átengedtek neki 15 holdat. Megengedték, hogy arra jobbágyokat telepíthet. de férjének nem volt szabad atyafijai közül senkit befogadni. — Borovszky Samu, 1896. 2. kötet. 535—536.

³ Borovszky: Uo.

⁴ Borovszky: Uo.

⁵ Bálint, 1970. 88—98.

⁶ Herresbacher, 1928.

⁷ Kálmány, 1882. X. o.

A szegedi dohánykertészek voltak a legkorábbi magyar telepések a Temesközben. Viszonylag korán megtelepedtek Szajánban is, bár ezek Temesköz betelepítésének utolsó szakaszában jöttek.⁸

Bánát magyar ajkú lakói nagyjából 1779-től 1848-ig települtek le. A jobbágyrendszert ekkorra már nem volt célszerű visszaállítani.⁹ A dohánykertészek szerződéses viszonyban álltak a földesúrral. Ez a kezdeti időszakban kedvező volt, bár a magyar telepések nem részesültek azokban a kiváltságokban, amelyekben a német, bolgár és szerb telepések.¹⁰

1806-ban Tajnay János 800 dohánykertészt telepített le Szaján területén. A lakosság a szegedi tanyákról, az algyői uradalomból és Hantházáról jött. Kálmány a szájhagyomány és az anyakönyvek alapján 40 családról mutatta ki a szegedi származást.¹¹ A földesúrral kötött szerződésben minden gányó egy-egy numerus földet kapott. A numerus eredetileg háztelket jelentett, amelyhez szántóföld is tartozott. Nagyságuk falunként változott, de átlagban 20 hold körül mozgott.¹² Ebből két-négy holdra épült a ház, a pajta, az istálló és a dohány szárító fészter. Szajánban minden háznál két-két lánc föld van. A ház végében van a kert. A dohányt is elsősorban a ház körüli szántóföldeken termesztették. A dohány mellett búzát, kukoricát is vetettek.

A lakosság kezdetben kénytelen a magasabb dombokon meghúzódni a mocsarak, ingoványok miatt. Ezeket a magasabb részeket máig a régi nevükön tartja számon a

⁸ Szentkláray, 1882. I. 221.

⁹ Bálint, 1973. 5—13.

¹⁰ A németek kincstári falvakban és praediumokban laktak, földművelésre vállalkoztak, vert falból és egy szobából, konyhából, kamrából és istállóból álló tulajdon házat kaptak. Szántásvetés alá adott a császár örök tulajdonul a családtagok száma és aránya szerint mindenkinek egy egész vagy fél, negyed vagy nyolcad telket. Az aránylagosan kimért szántóföldhöz kapott mindenki kaszálót és legelőt. — Szentkláray, 1882. I. 426.

¹¹ Szegedről: Babos, Bakó, Bezdán, Borbély, Bubos, Csapó, Juhász, Kormányos, Kovács, Kónya, Kórász, Lábodi, Mészáros, Német, Pálffy, Rózsa, Szarvák, Szél, Tápai, Tóth, Török. Szeged népéből (Kisoroszról, Tápéról, Tordáról stb. valók): Biacsi, Hallai, Horváth, Jankó, Kismárton, Labancz, Lelle, Nyári, Palatinus, Rózsa, Szeles, Szűcs, Tarpai, Varga, Zombori. — Kálmány, 1882. XI. o.

¹² Bálint, 1973.

falú: Szögedi határ, Koplaló,¹³ Kecskelér.¹⁴ Nem sokat változott a helyzet Kálmány gyűjtése idején, mert így ír a falú lakóiról: „Egész évben elfoglaltak, mert víz járta földjét. Ősszel bevetették, elkezdődött az esőzés, s mint-hogy földjeik laposban vannak, a vetés víz alá került. Tavaszra újra vetett, és ha tavasz vizes volt, mint amilyen volt is, dolga magja ismét kárba vészett. Dohányt ültetett azután a lassanként kiszáradó földbe, s megköszönte, ha akkor nem jött a dohányra a víz, mikor szedni kezdte. Kora tavasztól késő őszig kocsiján volt az eke s dolga mellett mégis tengődött.”¹⁵

Az 1848-as forradalom idején a szajániak Szegedre szaladtak. Ikkor visszatértek, a falú földig égett. Szaján újjáépítésének idején az uraság, hogy a megcsappant bér-lők számát növelje, új falut telepített közvetlenül Szaján mellé. Elsősorban sváb lakosságot szerződtetett és az új falut flségéről, Tajnay Vilmárról nevezték el Wilchelm-feldnek; a magyar lakosság Vilmatérnek nevezte, de hogy ott egykor németek laktak, a Milher¹⁶ elnevezés őrzí. Kálmány gyűjtése idején a két falú még külön község volt, de a sváb lakosság addigra már elköltözött. Úgy tudják még ma is az idősebb szajániak, hogy éjszaka szöktek meg, lámpáikat égve hagyták, hogy ne vegye észre az uraság szökésüket. A két falut 1883-ban egyesítették; akkor Szajánnak 455 háza volt, Vilmatérnek 77.¹⁷

Az allodiális földekre nem vonatkozott az úrbéri fel-szabadítás, ezért a dohánykertészek helyzete 1848 után nem sokat változott. A szajániak is 1882-ig bér-lők maradtak. Ekkor azonban megörökölték, az uraság a 9550 hold-

¹³ Bálint, 1970. A Koplaló elnevezésről mondta Bóka János: „Van itt egy girinc ott mindjárt az Aranka mellett, úgy híják: Koplaló. Ott van olyan kis magoslat. Oda kiverte őket a vihar (a betelepülő szajániakat), mikor gyűttek a csónyikon. Ott vótak egy hónapig, hogy meddig, nem tudom pontosan. Csak ásták és a kákagyükéren élösködtek. Mire oszt onnan annyi erőt főszedtek maguknak, oszt begyűttek ide a falú alá. Itt volt egy nagy szilfa, itt a Baranyiná. Régente Siket Tamás lakott ott. Látták, hogy sötétellik a víz körösztü. Idáig csónakáztak a nádba. Oszt itt telepűtek mög. Itt mán nagyobb darab szántófődet tanátak. Hát akkó telepűt mög Szaján. Mondjuk elsőbb kikoplaltak, aztan jutottak ide Szajánba.”

¹⁴ Herresbacher, 1928.

¹⁵ Kálmán, 1882. XIII. o.

¹⁶ Herresbacher, 1928.

¹⁷ Herresbacher, 1928.

nyi területet 110 forintos vételárban átadta a szajáni bér-
lőknek.¹⁸ A gazdák nem egyenlő mennyiségben igényelték
a földekből, a határ egynegyede, mintegy 2770 hold föld
27 család birtokába ment át. 1882-ig nem volt ritka a
nagy családi szervezet a faluban. Még az örökbe fogadás is
divat volt. „Sehol nem láttam annyi örökbe fogadottat,
mint Szajánban. Nálunk megszokott még a nem árvákat
is örökbe fogadni. Ha gyermektelen család fogad örökbe
valakit, akkor az örökös mindvégig az örökbefogadónál
marad, törvényileg is örökösnek mondják ki, s a vagyont
örökli. Ha pedig tehetős az örökbefogadó, de vannak gyer-
mekei, akkor az örökbefogadott nem lesz egész örökös.
Fölnevelik, kiházásítják, ad neki valamit örökségül, s ez-
zel elválnak egymástól.”¹⁹

Az 1882-es megörökülés a többség helyzetén nem ja-
vított, sőt csak rosszabbodott a falu zömének életkörülménye.
Emiatt és a rossz természeti viszonyok következtében
Sipos György vezetésével Szapáry Gyula grófnak
kérvényt nyújtott be 500 szajáni, hogy új lakhelyet jelöl-
jenek ki számukra. Pusztakulára (Bácska) megkapta a le-
telepedési engedélyt. De az uraság és a plébános minden-
áron meg akarta akadályozni az elvándorlást. Sipos Györ-
gyöt bezáratta, az iratokat pedig lefoglaltatta. Később a
szajáni panaszosok képviselőjét maga Ferenc József is fo-
gadta és ennek következtében megengedték, hogy 17 bán-
sági falu nincstelen lakói áttelepüljenek Bácskába. A fa-
lut Szapári Gyula grófról nevezték el Gyulafalvának
(Telecska).²⁰

Az új falu betelepítése hasonlóan történt, mint
korábban az anyaközségé, Szajáné. 1-től 25-ig megosztot-
ták a dűlőket. Az alaprajz hatalmas portái a temesközi
hagyományt idézik. Az első években sárkunyhóban lak-
tak, a mezsei munkák idejére költöztek ide. A bevégzés
után visszamentek a faluba. A rokoni kapcsolatokat máig
tartják.²¹ 1885-ben a falu lakóinak száma a felére csök-
kent. Sok föld visszakerült az uraság birtokába, részben
az elvándoroltaké, részben azoké, akik nem tudták a vál-
lalt terheket fizetni. Ezért 1892-ben tagosítják a határt.
Ekkor a szajániak inkább a község körül kapják meg

¹⁸ Herresbacher, 1928.

¹⁹ Kálmány, 1882. XVIII. o.

²⁰ Bálint, 1970.

²¹ Bálint, 1970.

birtokaikat.²² Az 1900-as birtokmegosztás nagyjából a második világháborúig tart. A faluban 8 nagybirtokos, 82 kisbirtokos, 123 napszámos, 107 uradalmi cseléd és 208 mezőgazdasági munkás van.²³

A lakosság nagyobb része tehát földnélküli, esetleg minimális nagyságú föld birtokosa. Nem helyben cselédeskedtek elsősorban, hanem Csókára jártak napszámba (ezek hasonlóan éltek a két világháború között, mint a summások), vagy a tiszahegyesi szerb szerb nagygazdákhoz álltak be cselédnek. A férfiak nagy része a két világháború között, valamint a Duna—Tisza-csatorna építésekor tavasztól késő őszig kubikoskodott. A kubikusnak nagyobb volt a becsülete, mint a napszámosnak.

Részletesebb kutatást igényelne, hogy pontosan meghatározzuk, mekkora szerepe volt a kamillagyűjtögetésnek. Több adatközlő is hivatkozott arra, hogy tavasztól aratásig az egyetlen jövedelmi forrásuk a „székfűvirág”ból származott.

A második világháború után lényeges változások történtek a falu társadalmában. A földnélküliek földhöz jutottak, a föld mennyiségét pedig 18 holdra maximálták. A határ nagyobb része máig magántulajdonban van. Emiatt még mindig rétegeződik a parasztság, mert jól ismerik azokat a lehetőségeket, hogyan művelhetnek a maximumnál több földet.

Szaján lakói ismét elvándorolnak. Az ötvenes évek végéig Szabadkára települtek át, és itt az iparban helyezkedtek el. Valamennyi földet itt is művelnek, megtartják dohánykultúrájukat. A hatvanas évek közepétől ideiglenesen külföldre mennek munkát vállalni. Ha visszatérnek, akkor már nem Szajánba települnek.

Hogy milyen katasztrofális mértéket öltött Szaján elnéptelenedése, azt a statisztikai adatok bizonyítják:

1921 — 2445 fő

1931 — 2479

1948 — 2430

1953 — 2432

1961 — 2334

1971 — 1974

²² Herresbacher, 1928.

²³ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1903.

Ha az 1961-es adatokat 100%-nak vesszük, akkor 1971-re 14,3%-kal csökken a lakosság száma. Külföldön 21-en dolgoznak. 100 lakosra tehát 1 ember jut. Ez nem sok, mert Bánát más falvaiban ez a szám 2—3. Tehát a belső migráció a nagy. 1961-ben 733 háztartás volt, 1971-ben 687, azaz a háztartások száma 14,3%-kal csökkent. Egy lakásban átlag 2,8 ember lakik, ez azt jelenti, hogy a családtagok átlagos száma ennyi. Ezek szerint a család csak anyából és apából áll és nem egész egy gyerekből. Ez a vajdasági átlagnál is alacsonyabb, ami 3,17, és ez az országban is a legrosszabb. Tehát a falu a biológiai halál szintjén van, mert a lakosság legnagyobb része öreg, ezek már nem tudják önmagukat reprodukálni.²⁴

II.

KÁLMÁNY ÉS MESÉI

Kálmány kutatásai alapját képezik a kibontakozó jugoszláviai folklórkutatásnak. Jelentőségét megsokszorozza az is, hogy vidékünkön ő volt az egyetlen, aki nagyobb összefüggő területen gyűjtött. Gyűjtési alapján rekonstruálhatjuk Észak-Bánság szellemi műveltségét a századfordulón. Munkánkat megkönnyíti, hogy Kálmány már kezdetől fogva tartotta magát elvéhez: a népköltészeti alkotásokat nem alakította, nem irodalmi és esztétikai szempontból gyűjtötte anyagát. „A népet akartam gyűjteménnyemmel ismertetni — írja —, ezért felvettem minden fellelhető anyagot. Felvettem a »mesék és rokonneműek« közé mindazt, amit népünk mesélni, mesészerűen elbeszélni szokott: felvettem úgy, amint népünk ajkáról hallottam, s az ekként való közlést elengedhetetlen kötelességnek tartom a gyűjtőkre nézve.”¹ (Kiemelés B. V.)

Elvén még azután sem változtatott, hogy a korabeli tudományosság ezt róta föl legnagyobb hibájaként. „Kálmány ama gyűjtők közé tartozik, akik túlságba viszik a

²⁴ Györe Kornél szíves közlése.

¹ Kálmány, 1881. 199.

lelkiismeretességet, s úgy adunk, ahogy kapunk, — minden kritika nélkül. Legnagyobb gyengesége a kritikátlan szerkesztés. Halomra gyűjt értékest, értéktelent.”²

Berzével is amiatt volt vitája, aki a *Hagyományok* ismertetésekor válaszol Kálmánynak a könyv jegyzeteiben őt ért sérelmekre, hogy ugyanis ő sem javított szövegén. Emiatt hidegen fogadja a két kötetet, mindenáron igyekszik azok értékét csökkenteni. Borbély Mihályban nem a tehetséges mesemondót látja. Szerinte a mesemondók egyénisége „észrevehető sajátzerű bélyeget még a prózai hagyományokon se igen hagyhat, mert hiszen a sérthetetlenséget maga a néplélek ellenőrzi”.³ A továbbiakban kifejti, hogy a tehetséges mesemondók visszatükrözik a szűkebb közösség hagyományait, közülük csak azokat szóltattják meg, amelyek az adott területen ismertek. Borbély meséit terjengősnek, vázlatosnak tartja s megállapítja, helyesen, hogy stílusa még nem forrott ki.

Kálmány ezekre az ellenvetésekre a *Hagyományok* harmadik kötetében szándékozott válaszolni. „Olvassunk csak el olyan mesét, mely jó mesemondótól van betűről betűre közölve és olyant, melyet különben nem rossz mesemondó, de nem a nép mondott el, mily nagy a kettő között a különbség. Nem szólok az elhullajtott gyöngyökről, melyeket az irodalmi ember könnyen kihullajt a méséből. Sem arról a naivságutánzatról, mely rendszeresen azáltal kelti fel és szólítja fel figyelmünket, hogy nem a nép mesélte el úgy, hanem a tudakosság látszik, csak azokra a baklövésekre figyelmeztettek mindenkit, melyeket az ilyen mesemondó, mikor a nép beszédét nem ismeri, elszólja magát.”⁴

Megfigyeli, hogy a kiváló adatközlő milyen tudatosan idézi az egyes dalokat, meséket, vigyáz azok variálására, nehogy értelmét veszítse a mű az alakítással, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy vannak olyanok is, akik „tücsköt-bogarat összehordanak”, akikről a romlott változatokat kapják a gyűjtők; ezek is hasznosak számunkra, mert teljesebb képet kapunk a nép hagyományairól.

Különösen fontosak a jugoszláviai magyar folklór kutatás számára Kálmánynak azok a művei, amelyek az itteni anyagot tartalmazzák. Mindenekelőtt a *Szeged népe*

² Benedek Elek, 1881.

³ Berze Nagy János, 1915. Ethn. 93—115.

⁴ Kálmány, 1952. 88.

II. kötete, mely *Temesköz népköltészete* alcímet kapta (1882), és a *Szeged népe* III. kötete, azaz a *Szeged környéki népköltészet* (1891). A *Hagyományok* mindkét kötete nagyjából a vidékünkön gyűjtött anyagot tartalmazza. Tudományos értekezéseit sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert az elméleti megállapításait mindig a néphitből merített adatokkal bizonyítja. Betartotta Gyulainak azt a tanácsát, hogy sose állítson olyat, amit megfelelő adattal nem tud bizonyítani. Számunkra ezek az adatok különösen becsesek; ugyanis segítségükkel rekonstruálhatjuk vidékünk néphitét, mert ezek a mondák ma már nagyon töredékesen élnek. Elméleti fejtegetéseit sem vetethjük el teljesen, mert tételeinek helyességét vagy helytelenségét máig nem cáfolták, de nem is bizonyították. Péter László, Kálmány kitűnő ismerője, megállapítja: „Kálmány elméletei magukon viselték korának romantikus vonásait, s a Grimm és Ipolyi által kialakított módszer nyomait, amelyek következtében ő is tovább kalandozik a megengedett következtetéseknél.”⁵ Legutóbb Diószegi Vilmos cáfolta ezt a megállapítást,⁶ amikor azt bizonyítja, hogy Kálmány sohasem végzett indokolatlan összehasonlításokat, hanem következtetéseinek alapja mindig a finn-ugor népek szellemi kultúrája. Tévesnek tartja Kálmányt az a nézetét, hogy legtöbb hagyományunkban iszlám nyomot észlelhetünk. Diószegi Vilmos csak érinti a problémákat, de Kálmány munkásságának részletes elemzésére ő sem törekszik.

Bennünket elsősorban a mesékkel kapcsolatos fejtegetései érdekelnek. Már Ortutay Gyula az ÜMNGY I. kötetének előszavában rámutatott Borbély Mihály meséinek úttörő jellegére.⁷ Ezért is érdekes, hogy Kálmány sohasem írt önálló tanulmányt a népmeséről. Egyik levelében Berzének ugyanis kifejti: „Ha Ön az FFC-ben jegyzetet akar készíteni a mesevariánsokról, nem szabad megfélemlenie a magyar sajátosságokról, nem szabad utánozónak lenni

⁵ I. m. 59.

⁶ Diószegi, 1972. 295—298.

⁷ Mint előzményre alig két példára hivatkozhatunk a magyarországi népmesegyűjtemény anyagában. Az egyik Bückner híres hiench mesélője, a soproni utcasöprő Kern Tóbiás, a másik Kálmány mesélője, Borbély Mihály, aki egy kötetre való mesét tudott elmondani gyűjtőjének. Igaz azonban Berze Nagy János megjegyzése, hogy Borbély nem volt különösebben tehetséges mesemondó, epikus készsége eléggé közepes. — Ortutay, 1940. 2—3.

ott, ahol nagyon is szembetűnő az idegen meséktől való eltérés. Néhányra majd a jövő évben megjelenő gyűjteményemben én is rámutatok, ha ki nem térhetek előle, *nekem a fő feladatom a gyűjtés.* (Kiemelés B. V.) Míg más lefirkál értéktelen darabokat, én első hallásra megmondom, hogy megvan-e s van-e olyan sajátága, amelyért érdemes lejegyezni. Újabban pár száz mesefélénél csak egyet hibáztam el, betegségem előtt ezt se tettem volna.”⁸

Ebben a levélben közli, hogy fő feladatának a gyűjtést tartja, de nem titkolja azt a meggyőződését sem, hogy kiválóan ismeri meséinket. Emiatt is várnánk összefoglaló nézetét a népmeséről, ugyanis nemcsak a magyar anyagot ismerte, hanem a finn földrajztörténeti iskola eredményeit is nyomon követte. A *Hagyományok* meséinek jegyzeteiben már közli Aarne típusszámait, és a kötet besorozását is az ő mesekatalógusa alapján készítette el. Körtársai teljes egészében elfogadták a finn iskola tanítását. Ő azonban kitart álláspontjánál: „Ahelyett, hogy minden más nép népköltészetében fellelhető mondákat kölcsönvetteknek tartunk, ajánlandóknak vélem előbb népköltészetünk sajátosságainak kikeresését, melyeknek alapján azután legkönnyebben meg lehet fejteni, hogy melyik a kölcsönvett monda vagy mese, melyik az eredeti. Hogy az átváltozás nem rohamos, hogy a nép ragaszkodik hagyományaihoz, s ez a legfőbb ok, hogy a pogány korból eredő mondáinkban fel-felcsillan a nem keresztényies vonás is, ezt mi is elismerjük, de azért az, hogy társadalmunk még most is abban az állapotban van, mint volt a pogány korban, nem állíthatjuk. Korunk termékei kevés pogány korszakból eredő vonásokat mutatnak, mert a pogány kor termékei is már keresztényiesek.”⁹ Ipolyi mesegyűjteményének szerkesztésekor is elsősorban az ősvallási nyomokat kereste meséiben, ezért kifogásolta Solymosi is.¹⁰ Véleménye szerint a vogul hasonlóságok keresése a népmesékben téves következtetéseket eredményezhet, amikor a tudomány számára már nem kétséges, hogy nincs olyan meselem, amely ne lenne ismert Közép-Európában. Kálmány álláspontját tekinthetjük mégis előbbre vivőnek, mert ő sohasem tartotta fontosnak az alaptípusnak, azaz archetípusnak a keresését, és nem is hitt a finn isko-

⁸ Móra, 1919. 97.

⁹ Kálmány, 1882. 223.

¹⁰ Solymosi, 1915, 193—194.

la feltétlen igazában. Erre utal a fentebb idézett levélnek az a részlete, ahol Berzét arra figyelmezteti, hogy a magyar népmesék rendszerezésekor ne feledkezzen meg a magyar sajátosságokról.

Mesejegyzeteiben (mert ezekben fejtette ki nézetét a népmesékről) soha nem is cáfolja, de nem is hivatkozik a finn iskola tanítására. Pedig ha komolyan foglalkozott volna vele, akkor valószínű részletesen szólt volna ezekről a kérdésekről, ugyanis kitűnően ismerte Katona Lajos munkásságát. A *Hagyományok* második részében behatóan vizsgálja népköltészetünk hollóját,¹¹ a *Szeged vidék népköltészetében* pedig az alma szimbolikáját fejtegeti. Joggal furcsállja ezt Berze recenziójában. Kár, hogy nem jelent meg Kálmány válasza az *Ethnographiá*-ban, mert akkor tudnánk, miért a mesék jegyzeteiben közölte ezeket a tanulmányokat. Péter László életrajzi írásából szereztünk tudomást arról, hogy válaszolt Berzének.

Tanulságosnak tartjuk Kálmáynak azt az ésszerű fejtegetését, amely ugyancsak a *Hagyományok* jegyzeteiben látott napvilágot, amikor a népmesék egyik fő problematikáját a rangkülönbségben látja. Részletesen elemzi a meséknek azokat a motívumait, amelyek a rangkülönbség kiküszöbölését eredményezik.¹² Nemcsak a probléma felvetése az érdekes, hanem a népköltészethez és néphez való viszonyát is jól tükrözi.

Kálmányról már sokan és sokszor elmondták, hogy nemcsak kitűnő gyűjtő volt és úttörő a folklórkutatásokban (Péter László szerint, ha értett volna a dallamok lejegyzéséhez, akkor Kodály és Bartók mellett ő lenne tudományosságunk harmadik nagy géniusza), hanem mindig következetesen kiállt a nép ügye mellett. Erről nemcsak a *Szeged népe* előszavai tanúskodnak, hanem azok a levelek

¹¹ Ezzel a kérdéssel legutóbb Gunda Béla foglalkozott az 1974-ben megtartott őstörténeti konferencián.

¹² A rangkülönbség kialakulását a népmesékben újabb keletűnek tartja, keresztény hatásnak véli. A rangkülönbség kiküszöbölésének Kálmány szerint négy módja van: Amikor a mesehős furfangjával, eszével hidalja ezt át; pl. AaTh 306. A másik módja, amikor a királykisasszony a szegény származású legényt menti meg az ördögtől. A harmadik módja, amikor az ember erejét meghaladó cselekedeteket végez a mesehős; pl. AaTh 319. A gazdagság okozta rangkülönbséget általában az apa hangoztatja, ezt ismét a mesehős furfagja győzi le; pl. AaTh 303.

és életrajzi dokumentumok is, amelyek a hagyatékából előkerültek. A szajáni tanító, amikor sajnálkozását fejezi ki, hogy nem tud előfizetőket gyűjteni a *Szeged népe* II. kötetére, nem mulasztja el, hogy jelezze a falu lakóinak súlyos helyzetét:

„Most áttérek a szegény vilmatéri és szajáni közlakosság egyharmadrész vérfagyasztó, sanyarú helyzetének ecsetelésére, kik földhöz ragadva, tizenkét évi csapásoktól sújtva, szegényebbekké lettek. Ezekről házaik, ingóságai, mindennemű terményeik elárvereztettek. (Gabonaműik már elvétetnek, kocsi, ló, eke, borona, szarvasmarhájuk pedig most naponként folytatólag árvereztetnek, dohányuk lefoglaltatott, házaik pedig kibecsültetnek.) 170 családban eddig az örökülésből kizárva és hontalan, földönfutóvá téve. S ha a csapásoktól sújtott szegény haszonbérli fizetéseképtelen, a bérbeadó elviszi mindenét, s földönfutó halandóvá teszi bérlőjét, pedig az utóbbi még jövedelmi adót is fizet vízvette bérelt földjéről.

Tehát Szaján és Vilmatérnek egyharmad része nem örökül, hanem ki merre tud, szétmegy.”¹³

Nemcsak a szajáni tanító tartotta fontosnak, hogy beszámoljon a falu helyzetéről. Hasonló levelet kapott Kálmány Verbicáról, Egyházaskérről is, amikor ott tagosítottak.¹⁴ 1892-ben majdnem bezárták lázítás miatt, ugyanis az óteleki parasztok mellé állt, amikor azok fel lázadtak jegyzőjük ellen. A botrány miatt természetesen nem maradhatott régi helyén, Magyarszentmártonban, át helyezték Elemérre. Ezek után nem meglepő, hogy nemcsak a dokumentumok őrizték meg haladó társadalmi nézetét, hanem a nép emlékezetében is úgy él, hogy a szegény emberek között érezte magát igazán jól. Erről tanúskodik Borbély Vera visszaemlékezése apja, Borbély Mihály és Kálmány kapcsolatáról:

„Egy pap begyűtt a faluba, de az zarándok pap vót, mert ő valamikő kapott egy kis gutaütést, és megnyomrodott, és akkő járt gyűjteni meséket. Begyűtt a faluba Egyházaskérhő Verbicára.

Hát hová menjen? Ement a tanító Tónihoz. A tanító ajánlotta az apámat. Ott laktunk mingyá a faluná egy tanyán, a vasútná. Kivezette oda, az én apámhó. Akkő még

¹³ Péter, 1969.

¹⁴ I. m.

én nem is vótam mög. Csak mán az apám mesélte, hogy ú annyi sok szép mesét mondott egy zarándok papnak:

— Azé tanítalak mög, gyerököm, tiktöket is, ha én möghalok, tudjatok tik is mesélni.

Kivezette a tanító Tóni apámhó. Kérte a pap, hogy meséjjön, de az apám azt mondta:

— Nem érek rá meségetni, mikor én egy szögény embör vagyok, nekem vannak családok, és anyám és apám van, de én kenyeröt keresök.

— De napszámba meséjjön!

— Napszámba? Úgy má löhet. Beszégethetünk, ha napszámrú [van] szó.

Megegyeztek csak egy forinté. Ezé mesét egész nap. Nemcsak a pap vót ott hallgatni a mesét, még másik hús embör is. Nem vót szabad beszégetni. Mentek ki és hallgattak. Olyan lassan köllött a papnak meségetni, hogy ú azt mind le tudta írni. Egy-két este hó vót, bejárt a tanítóhó, ott aludt és ott övött.

— Jobb szeretnék én má magukná aludni mög önni!

— Ó, plébános úr, csak így tisztölöm magát, énnálam maga nem bír aludni. Látja ezt a sok gyerököt? Látja ezt a két öregöt? Minálunk nagyon nagy szegénység van.

— Nem bánom én, ha szegényök is, csak *a szegényök között szeretök meghúzódni*. (Kiemelés B. V.)

— De minálunk sokat van rántott leves, krumplileves, bableves, csak egy héten egyszer van hús.

— Nem bánom én, ha minden nap rántott leves is van! Egy forintot adok a koszté meg az alvásé. Jól van neköm a padkán is.

Ott is aludt. Nem válogatott. Nem vót szabad erős kosztot önni.

— Énnékem csak egyszer kő, hogy szedjen, de akkor is a Mári néni szedjön nekem!

Az én apám meségetett naprú napra. Vót, amikó bizony, ha vót egy kis pálinka, mert a pap is szerette, vót mikó nótát is kezdött. *Nem akart nótát, csak mesét*. (Kiemelés B. V.) Így telt el ez a pár hét.¹⁵

Ez a visszaemlékezés azért is tanulságos, mert pontosabban tudjuk körvonalazni Kálmány gyűjtői módszerét. Kitűnik belőle, hogy munkássága utolsó szakaszában kizárólag a népmesék foglalkoztatták. Borbély dalait már

¹⁵ Saját gyűjtésem. Feketető, 1974. február 22.

nem jegyezte le, mert egyre inkább az volt a meggyőződése, hogy a szövegek dallamok nélkül hiányosak a tudomány számára. Herman Ottótól és Vikár Bélától még fonográfot is akart kérni, de hogy miért nem valósult meg ez a terve, pontosan nem tudjuk. Egyébként a fonográf fölhasználását nemcsak a népdalok lejegyzésénél tartotta fontosnak, hanem a meséknél is: „Különben míg a fonográfot annyira nem tökéletesítik, hogy vele a nyelvhagyományokat könnyűszerrel megörökíthetjük, addig a meséket sem jegyezhetjük le úgy, mint kellene. A hangsúlyozást nem is említem, ezt még csak úgy-ahogy meg lehet jelölni, de egyebet nem vethetünk papirosra. Többnyire másképpen mesélik, ha szabadon egyfolytában, amint szokta mondani, és másképpen, ha meg kell neki várni a lejegyzést.”¹⁶

Kálmány már kezdettől kihasználta a levelező gyűjtők segítségét. Gyerekeket is bevont a munkájába; emiatt volt Törökbecsén kellemetlensége.¹⁷ Ezt a módszert bizonyítja a következő visszaemlékezés is:

Hát a tanító, mikor mán készek vótunk a nótákkal, bicán. Megismerkedett a tanítónkkal, Farkas Péterrel. És akkó a Farkas Péter tanítót megkérte arra, hogy talán osztánának ki irkafüzeteket! És amelyik diákok szeretnének nótát írni, kiosztának közöttük. És akkor majd, ha készen lesz mindegyik, aki vett egy irkát, akkor majd össze-szedik. És akokr majd ki mennyi díjat érdemel, annyit majd kap a nótáiért.

Tehát én akkoriban még olyan harmadik vagy negyedik osztályos lehettem, hát úgy 1912 körül. Hát és is kaptam abban az időben jutalmat a nótáimért; sokat leírtam.

Hát a tanító, mikor mán készek vótunk a nótákkal, hogy hát most mán több nem fér az irkába, akkor átadtuk a tanítónak, ő meg átadta a Kálmány papnak. És ak-

¹⁶ Kálmány, 1914. I. VIII. o.

¹⁷ „Torontál megyében a törökbecsei iskolaszék érdemes elnöke s az itteni iskolák tanítói bevádoltak engem is, alulírottat a tanfelügyelőnél, püspöknél, hogy pap létemre a gyerekektől népdalokat, gyermekjátékokat merészelttem gyűjteni... Iskolaszéki tagokból, primitív képzettségű tanítókból és parasztokból csapatos inkvizíciót állítottak egybe, mely tüntetőleg az egyik iskolából a másikba megy, faggatja a gyerekeket a gyűjtés miatt — s elvégre kitilt engem az iskolából mint az erkölcsiség megrontóját.” — Pesti Napló, 1881. III. 17.

kor a díjakat kiosztotta érdem szerint. Én is kaptam négy krajcárt, azé, hogy írtam a nótákat.”¹⁸

Életrajzából tudjuk, hogy fölöttesei nem nézték jó szemmel tudományos munkásságát, haladó nézeteit. Emiatt évenként kellett vándorolnia egyik faluból a másikba, a folklórtudomány szerencséjére. Nézetem szerint Kálmány ezekben a vándorló években volt pályája csúcán, mert amikor a szerencsétlen szegedi plébánosválasztás után végre kinevezték Csanádpalotára, csaknem másfél évtized alatt egyetlen cikket sem írt. Sőt, a később kiadott munkáiból arra következtethetünk, hogy nem is gyűjtött. Helytelen tehát Mórának az a nézete, hogy ezek voltak Kálmány tanulóévei.¹⁹ Péter László meggyőzően bizonyítja, hogy éppen a szőregi, csókai, magyarszentmártoni évek voltak elméleti munkásságának fontos helyei, ugyanis ekkor készítette el Ipolyi mesegyűjteményének jegyzeteit, valamint Abafi Lajos kiadatlan népköltészeti gyűjteményét, és itt rendezte sajtó alá. Ekkor írta mitológiai tanulmányait is. Betegsége és nyugdíjazása után ismét gyűjteni kezdett, de ezekből csak a kétkötetes *Hagyományok*at jelentette meg és néhány rövidebb tanulmányt az Ethnographiában.

III.

A GYŰJTÉS TÖRTÉNETE

Temesközi gyűjtését Kálmány 1880-ban kezdi el. Nem sokkal a szegedi árvíz után kerül Szajánba káplánnak. Féléves itt-tartózkodása alatt gyűjtötte össze a *Szeged népe* II. kötetének anyagát, azaz Temesköz népköltészetét. A könyvet eredetileg *Szaján népköltészete* címen szándékozta közreadni. Ebben a munkájában is, hasonlóan a *Koszorúkhhoz*, elsősorban a népdalokat és népballadákat közli. Fokozott érdeklődése a balladák iránt érthető, mert bizonyítani szándékozta: „... ha az alföldünkről lejegyzett balladát olvasunk, ráfogtuk, hogy az székelyek-

¹⁸ Katona Imre és Tóth Ferenc gyűjtése, adatközlő: Benák Margit, 1901. Verbica, Egyházaskér. A kézirat az újvideki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének adattárában.

¹⁹ Móra, 1919.

től került hozzánk; panaszkodtunk, hogy mi szegények, nagyon szegények vagyunk a balladaneműekben, szegénységünk okát is fürkészttük s oda jutottunk, hogy azért nincsenek szép számú balladáink, mert a balladák hazája a hegyes vidék. Összegyűjtött adataink egészen másról győznek meg engemet, arról: hogy *elkéstünk a gyűjtéssel.*"²⁰ (Kiemelés B. V.) Ezért a mesékhez fűzött jegyzetei se annyira kimerítőek, mint később a *Hagyományok*-ban. Erősen hat rá Ipolyi mitológiaelmélete, pl. a 3. sz. mese (*Vér helyőtt várt ád*) jegyzetében szükségesnek tartja elmondani: „Sokkal érdekesebb adatot hozok fel Ipolyi következő szavainak erősítésére: »A magyaroknak a koponya ivóedény volt.« Szegeden babonáságból még ma is ilyenül használják: a galambokat itatják belőle. A koldustól botot kell lopni, a galamb járóját abból keli csinálni, s a koponyát ivójának kell tenni, s akkor a galamb, ha boton jár ki és iszik, mögszokik."'²¹ A mese egyébként az imert *Kékszakáll*-történet (AaTh 311.) töredékes változata, a koponya a mesében nem ivóedényként szerepel, hanem az öreg koldus számára a koponyát kell megfőzni. A *Tündérszép Ilona* jegyzetében pedig egy rövidebb tanulmányt közöl az alma jelentőségéről a népek költészetében. Görög, román, szerb, szlovák, német és finn példákkal bizonyítja, hogy az alma a szerelem szimbóluma. Némiképpen módosítja azt a nézetét, hogy a magyar népköltészet kiváló sajátossága, gyöngye az almaféle képlet.

A könyv beosztása megegyezik az MNGY köteteinek szokásos szerkesztésmódjával, aminek az volt a célja, hogy átfogó képet adjon egy táj szellemi műveltségéről. Kálmány esetében ez az elv azzal is párosul, hogy anyagának nagy részét egy faluból közli, ez pedig azt a lehetőséget rejti magában, hogy rekonstruálhatjuk Szaján szellemi műveltségét a múlt század végén, és összehasonlíthatjuk a maival. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy a könyv koncepciója csak ízelítőt adhat. Egyébként is a könyv legértékesebb részét a népköltés és gyermekjátékok képezik.

Kálmány munkássága kezdetén összesen 110 mesét tett közzé. A *Koszorúk* két kötetében 17-et, a *Szeged népe* első kötetében 35-öt, ugyanennyi mesét tartalmaz a *Temesköz népköltésze* és 40-et a *Szeged környéki népköl-*

²⁰ Kálmány, 1882, 153.

²¹ I. m. 277.

tészet. Berze Nagy katalógusában nem látott el típuszámmal 20-at. A 20 közül 3 hiedelemmondát, 7 mitológiai mondát, továbbá 10 más szöveget nem tart mesének, mert igaz történet, vagy pedig annyira vázlatos, hogy nem lehet tipizálni.

Már említettem, hogy munkássága kezdetén Kálmányt nem a mesék érdekelték, emiatt Szajánban is kevés mesét gyűjtött össze, 24-et tett közzé (15-öt a *Szeged népe* II., egyet a *Szeged népe* III. és hatot a *Hagyományok* I. kötetében). A mesékkal a későbbiek során részletesen foglalkozunk. A kiadatlan mesék közül csak háromról tudjuk pontosan megállapítani, hogy Szajánban gyűjtötte: *Szolgagyerek*, *Aranyhal*, *Mátyás király és a síkárfűárus*,²² az MNGY XVII. kötetében is csak egy mesét szándékozott közölni, de korai gyűjtéséből más falvakból is kevés mesét vett be: a pécskaiból kettőt, a törökbecseiből és a padéiból egyet-egyet. Ezek az adatok mégsem bizonyítják, hogy a múlt század nyolcvanas éveiben Szajánban már nem volt hagyományos mesemondás, mert amikor 1914-ben ismét ezen a vidéken, Verbicán (Vrbica, Egyházaskér) gyűjtött, sok mese került a tollára. A két falu társadalmi és gazdasági élete hasonló volt, tehát Szajánban is volt hagyománya a mesemondásnak. Sokszor mondták nekem is, hogy ez meg ez jól tudott mesélni, csak már meghalt, miért nem jöttem hamarabb. A klasszikus balladák (*Három árva*, *Halálba hurcolt menyasszony*, *Sári kigyó*) megéléte is ezt binyonyítja. Az utóbbi egyik változatában a népmesékben használt formulával él az adatközlő:

Édös kedves lányom!
Hun jársz, hun kelsz itten,
Ilyen nagy időben?

Ugyanebben a balladában az énekes nem elégszik meg a ballada befejezésével és hozzátold egy meseszerű motívumot: „Kivőtte, aran vót benne mög czüst. Akkor osztán eküdték a levelet az anyjához meg az apjához, hogy nem Sási mérges kényó vót, osztán megbánták, hogy nem nézték mög.”²³

Tehát a továbbiakban nemcsak a szajáni meséket vesszük figyelembe az összehasonlításakor, hanem mind-

²² Katona Imre szíves közlése.

²³ Kálmány, 1882. 13—14.

zokat, melyeket Kálmány vidékünkön gyűjtött, de utalunk azokra is, amelyek területileg nem tartoznak a Vajdasághoz. Tesszük ezt azért is, mert szándékomban van összegyűjteni a többi falu prózai hagyományát is. Szaján azért lett első ebben a sorban, mert Katona Imre és Tóth Ferenc összegyűjtötte a balladákat és a lírai dalokat 1972-ben, Bálint Sándor is gyűjtött itt 1969-ben; eddig a településtörténeti adatokat tette közzé. Én pedig 1973-tól két éven át jártam gyűjteni a faluba. Így teljes képet kaphatunk a helység jelenlegi szellemi életéről.

IV.

MESEMONDÓK

Szajánban már nincs hagyománya a mesemondásnak a megváltozott társadalmi tudat és szociális helyzet miatt. Ezzel az általános jelenséggel részletesen foglalkozott Katona Imre.²⁴ Többek között megállapítja, hogy a népköltészet szegényedésekor legkorábban a kötött formában élő epika (ballada, hősének stb.) esik áldozatul, legtovább a lírai dal él, míg a prózai epikum közbülső helyet foglal el. A műfajokon belül is változás történik. A tündérmesékkal szemben előtérbe kerül a trufa és a novellamese. Ez az arányeltolódás megfigyelhető a szajáni prózai hagyományokban is: a mesék több mint fele trufa és tréfás legendamese.

A faluban tizenhárom adatközlőtől 74 mesét gyűjtöttem. Részletesen csak négy mesemondóval foglalkozom, mert repertoárjuk, hagyományozásuk más, mint a többié.

A kilenc mesemondó (6 nő és 3 férfi) összesen 32 mesét mondott el, még felét sem az összegyűjtött meseanyagnak. Korcsoportok szerinti eloszlásuk is arra utal, hogy törés állt be a hagyományban. Egy asszony kivételével a mesetudás kizárólag a 60—70 évesek korosztályára korlátozódik, ezek máig igénylik a mesét, nap mint nap meghallgatják a rádió meseműsorát, szívesen hallgatják

²⁴ Katona Imre, 1962. 187—220.

a gyerekeknek szánt mesehangjátékokat. Emlékeznek még a jó mesemondókra.

A műfajeltolódás miatt nincs is élesebb különbség a férfi és a női mesemondók között. A sokféle típusú Jézus- és Szent Péter-történeteket azonban csak a nők mesélik. Ezeket a meséket két nagyobb csoportra oszthatjuk: 1. tényleges legendamesékre: *A rest többet fárad* (két változat), BN 773*, azonos H 773 típusával; *Péter és a sült liba*, BN 779 VI* = AATH 758; *Szent Péter a vásáron*, BN 779 V*; *Krisztus és Péter a csárdában*, BN 768** = AaTh 791 = 788; *A rest legény és a szorgalmas lány*, BN 769* = AaTh 822; *Isten segítsége*, BN 766*; 2. etiológiai mondákra, amelyeket tréfás jellegük miatt a trufák és a legendák közé szokták sorolni: *A gomba keletkezése*, *Krisztus és a szülőasszony*, *A kalász megrövidülése*, *A teknősbéka teremtése*, *Miért van görcs a fában?* Ismernek Noéval kapcsolatos mondákat is (pl. *A légy teremtése*).

Érdekes, hogy a Mátyás-anekdoták közül csak néhányat sikerült összegyűjtenem, pedig Kálmány sokat gyűjtött a környéken. Ezek az anekdoták nemcsak Mátyáshoz fűződtek, hanem József császárról is ezeket mesélték. Az MNGY XVII. kötetének jegyzetében részletesen kívánt erről a kérdésről írni: „József császár a Temesközön”.²⁵ Ma a szajániak legtöbbje nem is hallott Józsefről, a kalapos királyról, pedig Kálmány a faluban gyűjtötte a *József és a fiatal bíró* (BN 922 I*) című anekdotát. Mátyásról két történetet ismernek: *A kolozsvári bírót* és *A megfekt három bakkecskét*. Valószínű, hogy ponyvaeredetűek. Érdekes, hogy az *Okos lány* (AaTh 876 mesében) a lány nem a kérőinek, hanem Mátyás királynak teszi fel a találós kérdéseket. Kovács Ágnes²⁶ ezt a mesét lakodalmasszokásainkkal hozza kapcsolatba, ahol a találós kérdések megfejtése is szerepel. Szájában is felteszik a mesében elhangzott kérdéseket: „Egyszer, amikor sétált a Mátyás király, bekopogott egy házhó. Hát a lány éppen fürdött. Kiabált neki, hogy gyűjjön ki! Azt mondta, nem gyűn ki, mert ú födetlen. Kérdezi: »Hol van apád?« Bement a városba mindenkinek az ízéjé.» »No és — kérdezte tőle — mit főz?« »Tanája ki azt, csak le-mög főmegy mindig.« No Mátyás király nem tudta kitanáni. Akkó azt mondta

²⁵ Kálmánynak ez a gyűjteményes kötete nem jelent meg. A *Hagyományok* I. kötetének 71. jegyzetében utal erre a kérdésre.

²⁶ Az ÜMNGY XII. kötetének 43. jegyzetében a 465. oldalon.

a lánynak, ad neki 300 aranyat, ha mögmondja a megfejtést. Hát ű fürödött, nem volt semmi rajta, a másik mög vötte a söt, aztán mög babot főzött, mindig lemegy egy szem, a másik mög főgyün.”²⁷

Legalább annyira népszerű a faluban *A pórul járt szerelmesek* (BN 1726*) és a *Bolond Mihók* (BN 1684*) története, mint a Szent Péterről szóló legendák; ezt a két mesét mindegyik adatközlő ismerte. Népszerű hőse a szááni meséknek a cigány. Okosságát, de butaságát is kifigurázzák: *Ki mond előbb jó reggelt?* (BN 1735), *Imádkozni tanuló cigány* (BN 1699*).

A mesék hagyományozásának harmadik fázisa az átvétel.²⁸ Ennek többféle formáját különböztethetjük meg. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a mesék hagyományozódását a faluban, megállapíthatjuk, hogy a kilenc adatközlő közül egy kivételével a befogadás-reprodukálás fokán vannak. Arra törekedtek, hogy a meséket minél tömörebben, rövidebben adják elő, legtöbbször csak az én kedvemért mondták el. Jellemző Vargáné Piri Mária jóindulatú hozzáállása a meséléshez. Szomszédaszonyát akarta rábeszélni: „Ugyan mondja má te is egyet, Zsuzsa, segítsünk ennek a lánynak! Én is mondtam egyet a szükségrű.” Mester (Paripa) Miska kivétel, mert ő a hiedelemmondákra specializálta magát (két mesét mondott el), amikor még „bujtárkodott” társait éjszakákon át a vele megtörtént boszorkányos történetekkel ijesztgette. Történetei hitelességében nem kételkedik. Öt évvel ezelőtt is amiatt bántódott, hogy nem „kötetett lúdvércet”, pedig a hozzá fűződő rítust részletesen ismeri. Szociális helyzete miatt a falu társadalmának periferiájára szorult, történeteit megmosolyogják, ezért ma ritkán szánja rá magát, hogy elmondja azokat. Magányosan, szociális segényből él, nyugdíjat nem kap, pedig mindig „másnak a keze-lába volt”.

Az eltanulás az átvétel igazi formája. Bonyolultabb módja a mester—tanítvány kapcsolat. Szép példáit mutatta be Kovács Ágnés²⁹ a ketesdi mesemondóknál. Az átvételnek ez a formája ma már nincsen Temesközben,

²⁷ Saját gyűjtésem. Adatközlő Szabó Etel (1914).

²⁸ Voigt szerint a hagyományozás folyamata több fázisból áll: 1. megalkotás; 2. odakészítés; 3. előadás; 4. átvétel; 5. továbbhagyományozódás. Voigt, 1972. 159—180.

²⁹ Kovács Ágnes, 1944.

a múltban is ritka lehetett, de Borbély Mihály esetében feltételezhetjük. Meséinek jó részét egy horgosi juhásztól tanulta, „ami beszédjén meg is látszik; mert mikor a mesékbe belemelegszik, a bácskai nyelvjárás nyomai fel-fel-tünetedeznek”.³⁰

A hagyomány felelevenedése volt az eltanulás gyakori formája. Ennek a lényegét abban látja Voigt Vilmos, hogy „egy-egy folklóralkotó repertoárjának egyes darabjait közönsége jól megőrzi. Gyakran az állandó közönség egészében megőrizheti a folklóralkotó szinte teljes repertoárját is. Ez legtöbbször ennek az alkotónak a halála, vagy a közösségből más okból eredő kiesés következtében kerül a napvilágra. A latens hagyományból ebben az esetben manifeszt hagyomány válik, mégpedig önálló értékű művészi alkotás szintjén. Ezért nem tartjuk ezt pusztán a reprodukálás megnyilvánulásának”.³¹

A mesetanulásnak ezt a módját példázza Vastagné Bunford Matild (1928). A faluban kétségkívül ő a legjobb mesemondó, 21 mesét mondott el. Valamennyit édesanyjától tanulta, aki viszonylag fiatalon, 60 éves korában halt meg 1971-ben. A faluban úgy emlékeznek rá, hogy kitűnő mesemondó volt. Ezt bizonyítja lánya tudása is. Szívesen mesélt, idősebb korában a szomszédok gyerekeit szoktatta magához és azoknak mondta el történeteit. Sem ő, sem a lánya hosszabb ideig nem tartózkodott a falun kívül, tehát meséik a szajáni hagyományt őrzik. A lányáról kortársai tudják, hogy örökölte anyja tudását, becsülik érte. Gyerekkorában libapásztor volt, legeltetés közben ő szórakoztatta társait, dohányycsomózáskor sokszor ő váltotta fel édesanyját a mesélésben. A „székfűgyár”-ben (kamillaszáritóban) is szívesen dolgoztak vele, mert énekelt és mesélt is. Az utóbbi időben csak családi körben mesél, unokáinak, ha azok hazamennek, férjének és anyósának is szokott mesélni. Mikor ott voltam, ők is segítettek összeszedni a meséket emlékezetében. Meséinek mindig ad címet, föl is írta egy papírra mindegyiket, hogy abból válasszam ki, amelyiket akarom. Minden mese-műfajból tud legalább egyet. Hét tündérmesét, tíz trufát, három állatmesét, egy legendamesét és egy láncmesét mondott. Büszke arra, hogy meséit mások nem tudják a

³⁰ Kálmány, 1915. VII. o.

³¹ Voigt, 1972. 170.

faluban. Jézus és Szent Péter történetét nem is mondta el, mert azt mások is tudják.

Meséi nem hosszúak, általában három-négy gépelt oldal terjedelműek. Rendkívül színes, gördülékeny az előadásmódja, hangszínnel, hangsúllyal jelzi, hogy férfi vagy nő beszél, kérő vagy parancsoló a hangja a cselekménytől függően. Különösen kedveli a verses és dalbetétes meséket (*Jávorfácska*, AaTh 780, *Medvevőlegény*, AaTh 431, *Hamupipőke*, AaTh 510, *Félig nyúzott kecske*, AaTh 212, *Sandri Bandi*, AaTh 1360 C).

Petrovics Imre (Padéz, 1902) cigány származású, meséi mégis a falu mesekincséhez tartoznak, mert kisgyermek kora óta juhászgazdáknál szolgált, meséit is ott tanulta, kint háló juhász volt, esténként meséltek egymásnak.

Ötéves volt, amikor szülei átköltöztek Szajánba; tizennyolc éves korában megnősült, magyar lányt vett feleségül. Büszke arra, hogy kiemelkedett környezetéből és nem cigány módra él. Világot járt ember, mert a bojtárkodáson kívül kupeckodással is foglalkozik. Az idősebbek közül ő az egyetlen, aki szerbül is tud. Ez azt jelenti, hogy háromnyelvű. Meséin is meglátszik ez, mert szerb sztereotípiákat is beépít történetébe: „samo daj, tamo-vamo.” Ha nem jut eszébe a megfelelő magyar kifejezés, vagy úgy véli, hogy színesebb a mese, akkor szerbül vagy cigányul mond egy-egy kifejezést. Cigányul, de szerbül sem mondott eddig még mesét. A három nyelv közül magyarul tud legjobban. Mesélni csak hallgatóság előtt hajlandó. Nekem is csak úgy mesélt, ha rajtam kívül más is hallgatta. Mindig számol a közönséggel. Egy-egy szót meg is magyaráz, ha úgy gondolja, hogy azt mások nem értik. Azt hitte, hogy városi létemre nem tudom, mi az a kuckó, ezért halkán, hogy a magnetofon ne vegye föl, megmagyarázta: „Azt mondja: »Tödd be a kuckóba!« Tudja, mi az? Olyan, mint a moly.” Ha pedig a mesében olyan rész következik, amelyről a falusi illemszabályok szerint nem illik beszélni: jó van, itt van az idő most mán (hát kikövetem magát meg a társaságot!) — le kő fekünni.” Meséit régebben a juhászoknak mesélte. Jelenleg a feleségének és a szomszédasszonynak mesél esténként, ha nem mennek televíziót nézni. Rendkívül élvezi tudományát. Mesélés közben többször is megjegyezte: „Ez osztán a hosszú mese!”, mikor pedig vége lett a

mesének, hogy jobban értékeljük tudását, kifejtette: „Jó oda kű ám figyelni, hogy összepácsoljon a történet, nem lehet csak úgy összevissza.” Meséinek hatását fokozza, hogy nemcsak hangsúllyal és hanglejtéssel színesíti az előadásmódját, hanem a cselekménytől függően gesztikulál is³² Érdekes, hogy cigányokról szóló történeteket nem ismer, de tündérmeséiben négy közül kettőben mellékszereplőként megjelenik a cigány is. Összesen nyolc mesét mondott el: négy tündérmesét és négy trufát.

Ferencsikné Kabók Etel 1900-ban Beodrán született. Rokonságban van a Borbély családdal. Akkor is náluk volt, amikor Kálmány összegyűjtötte meséit.³³ Sógora meséit kettő kivételével (*Akit az apja rosszra tanított*, BN 779 I* és *Rászedett ördög — fahordás, vízholdás*, BN 1049 I) nem ismeri. Valószínű, hogy az utóbbit sem Borbélytól tanulta, mert ennek a mesének a faluban él egy teljesebb változata is. Habár olvasta Borbély meséit, egyet se jegyzett meg közülük. Olvasott asszony, története is inkább ponyvaeredetűek (*Egyszeri kisbíróné*, *A szép asszony és a csúnya asszony*; ez utóbbi története majdnem azonos egy Móricz-novella történetével). A jó mesemondók általában tudják, kitől tanulták meséiket. Etel néni nem emlékszik rá. Kérdésemre azt felelte: „Hát ezek régi mesék, tudja isten, hogy kitől hallottam má, hát ezt is ugye hallottam má régen.”

Gyerekeinek nemigen mesélt, emiatt nem is ismeri a tündérmeséket. Szomszédasszonyoknak, rokonoknak szokta elmondani történeteit. Beszélgetés közben mindig nagy sikere van trufáinak és rövid novellameséinek.

Mester András (Szaján, 1905) Mester Mihály öccse. Világot járt ember. Legénykorában a szomszéd faluban, Tiszahegyesen (Időš) szolgált a szerb gazdáknál, később pedig bejárta egész Vajdaságot, amikor a Duna—Tisza-csatornát építették. A kubikusok közül ő az egyetlen, aki

³² Ezzel a kérdéssel Sándor István foglalkozott. Megfigyelései szerint a mesemondó előadásakor a gesztus négy különleges funkciót teljesít: 1. utánpótlás vagy ábrázoló; 2. szimbolikus; 3. asszociatív mozdulatok; 4. nehezen értelmezhető mozdulatok. (Sándor István, 164.) A szájhagyományozás törvényszerűségeivel foglalkozó szimpozionon több felszólaló is szólt a kérdéssel: Kovács Ágnes, Faragó József. *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest, 1974. 94—97.

³³ Katona Imre és Tóth Ferenc gyűjtött tőle adatokat Kálmányról.

maig tud msélni.³⁴ Meséit nem a vándoréveiben tanulta, hanem korábban, amikor cselédeskedett. Esténként összejöttek egy-egy gazda istállójában s meséltek, énekeltek. Bevallása szerint ő szívesebben hallgatta a meséket. Csendes, szűkszavú ember. Amióta munkaképtelen, a család dolgaiba nemigen van beleszólása. Amikor kíváncsi lettem tudományára, öntudata Fedics Mihályhoz hasonlóan megnövekedett. Pár napra családja is elismerte és becsülte tehetségét.

MESEMONDÓK ISKOLÁJA

A szajáni mesemondók meséiket elsősorban a szóbeli hagyományból merítették. Már családi körben, a közös munkaalkalmakkor megismerik a falu meséit. Különösen a múltban volt ennek nagy jelentősége, mert akkor még a falu társadalma zártabb volt és igényelte a mesét. A faluközösség szinte predesztinálja erre a dinasztikus hagyományörzésre azokat, akik mesemondó családban éltek. Különösen a kisparaszti rétegnél van ennek jelentősége. Ez a falu legstatikusabb rétege, a falun kívül nem vállal munkát, mindvégig a falu hagyományörző közösségében marad. Emiatt őrizhette meg Vastag Matild édesanyja meséit és azokat a falu megváltozott igénye szerint módosította. Anyja a tündérmeséket kedvelte inkább, ő már a trufákat.

A hagyományörzésben a közönség szerepét szépen példázza Borbély Mihály meséinek továbbélése. Az apa korai sikere még fokozottan motiválta volna a hagyományörzést, a gyerekei már nem lehettek olyan jó mesemondók, mint apjuk, habár tehetségük megvolt rá, mert korán kiszakadtak a családi körből. Hét-nyolc évesek voltak, amikor elkerültek otthonról. Másnyelvű, más kultúrájú közösségbe kerültek, ahol passzív tudásukat már nem gyümölcsöztethették. Mikor visszakerültek, a falu közössége már nem kizárólag a tündérmeséket igényelte, Borbély Vera pedig ezeket őrizte meg. Meséinek már

³⁴ Katona 1962-es cikkében elemzi a kubikusok prózaiahagyomány-örzését, és megállapítja, hogy a mesemondásnak nincsen hagyománya körükben.

nem volt akkora közönsége, mint Vastag Matildénak, emiatt meséi vázlatosabbak, stílusa pedig szegényesebb.

Természetes, hogy a mesetanulásnak nem kizárólagos iskolája a család. A közös munkaalkalmakkor, dohányfűzéskor és -csomózáskor elsősorban a nők meséltek egymásnak. A nemek közötti különbség inkább a mese tanulásában jelentkezik. Nők nőktől főleg a faluban tanulják meg meséiket. A férfiak sokkal mozgékonyabbak, a falun kívül inkább ők vállalnak munkát. Sok helyen megfordulnak, mindenütt tanulnak valami újat. Mester András és Petrovics Imre is a munkahelyüket jelölték meg iskolájuknak. Mindketten emlékeztek arra, hogy ki volt az, akitől a nekik legjobban tetsző mesét hallották. Mester András egy cigányasszonyra emlékezett, Petrovics Imre pedig még ma is élő szajáni komáját tartja tanítójának, akivel együtt juhászkodtak, de az a második világháború után más munkát vállalt, azóta nem mesélt, gyakorlat híján elfelejtette meséit.

A mesetanulásnak kimeríthetetlen forrása a katonaelet. Ilyenkor sok új mesével gyarapítják tudásukat, még azok is mesélnek, akik egyébként nem szoktak. Adatközlőim már a két világháború között katonáskodtak, szerbül nem tudtak annyira, hogy társaik idegen nyelvű meséit megérthették volna, emiatt azokat nem is ismerik. A szajáni mesék nem kizárólag szóbeli eredetűek. A mesemondók olvasmányaiból is merítik tudományukat. A Mátyás-mondák közül kizárólag azokat tudják, amelyek benne voltak iskolai tankönyvekben is. Ferencsik Etel meséi ponyvaeredetűek. Jézus és Szent Péter történetei közül kettőt az egyik plébánostól tanulták (*Isten segítsége*, BN 776**, *Krisztus és a szülőasszony*, BN 779 IX*).

A MESEMONDÁS ALKALMAI

A mese természetéből következik, hogy közönség, hallgatóság kell az előadáshoz. „Mesét mondani nem lehet mindig. Főként nem lehet mesét mondani és hallgatni annak, aki nagyon erősen fogva van a való élet vonatkozásaiban. A munkálkodó, tevékeny ember nem képes és nem alkalmas arra, hogy a mese világát átélje, hogy

mesét mondjon vagy hallgasson. Egyszerre két urat szolgálni nem lehet, egyszerre két világban élni, a munkásvilágban és a minden sikert magától megoldó mesevilágban lehetetlen. A mese átéléséhez az kell, ami a nagy olasz filozófus szerint minden magasabb szellemi élet-hez is: *otium*, a testi nyugalomnak a praktikus életből való kikapcsoltságának egy formája” — állapítja meg Honti János. A továbbiakban kifejti, hogy nálunk már csak a munka után megmaradó pihenőidő marad a mesemondás számára.

Több kutató is megállapította, hogy a népi epikum fennmaradása szorosan összefügg a parasztság életszínvonalával. Szajánban is addig volt hagyománya a mesemondásnak, míg a falu zártsága az 50-es évek óta fokozatosan föl nem oldódott. A mesemondás alkalmai nem tűntek el még a faluban, csak más műfajok kerülnek előtérbe. Szívesen hallgatják még a fiatalok is az igaz történeteket: Szaján betelepítésének történetét, az 1848-as események szajáni vonatkozásait, a híres betyárok kalandjait, de kommentálják a falu ügyes-bajos dolgait, a napi politikai eseményeket is. Minden házban van már rádió, frissen értesülnek a hírekről.

A mesemondás alkalmait aszerint csoportosítjuk, hogy azok hol: a faluban, házban vagy falun kívül történnek. Mindhárom alkalom megvan Szajánban is, de az évszakok szerint változik jelentőségük. Ősszel és télen a falun belüli mesealkalmaknak van nagyobb jelentőségük. Szívesen emlékeznek az őszi kukoricafosztásra. Jó szórakozási lehetőség volt ez fiatalok, idősebbek számára egyaránt. Sokszor éjjelekig dolgoztak, nem vették észre az idő múlását a nóta és a mese mellett.

Kálmány is kiemelte a mesemondás fontosságában a dohánycsomózást: „Temesközön, kivált a múltban, mikor még sokan ültettek dohányt, dohánycsomózáskor nagyon kapós volt a jó mesemondó. Ahol ilyen ember volt, oda szívesen mentek dolgozni.” A dohányt ma már nem csomózzák, de emlékeznek rá, milyen keserves munka volt. November elejétől karácsonyig reggeltől estig ezt csinálta a falu apraja-nagyja. A rokonok és a szomszédok kisegítették egymást, hogy hamarabb végezzenek. Az utolsó hetekben, mert karácsonyra mindenképpen be kellett fejezni, már hajnali két órakor munkába kezdtek és este 10-ig csak ezt csinálták. A mechanikus munka unalmát oldotta a meseszó.

A dohányt január elején szállították a dohánykufák, utána már jobban ráértek, esténként összejöttek bandázni. Két-három szomszéd összejött, egyszer az egyik, máskor a másik háznál. A férfiak kártyáztak, az asszonyok beszélgettek. A napi események mellett sor került a mesék, hiedelemtörténetek elmondására is. Egy ilyen bandázás után találkozott a bengával Bóka János. „Gyűttem hazafelé, kint a második utcán, úgy mondvá, a harmadik utcábú, a másik utcába vót egy kolegám, arra szoktam mőnni a düllőkön. Osztán beszótam neki: »Gyerünk mán hé!« Azt mondja neki a Bözse, mert Bözsének híták a lánt: »Várjatok egy fél órát.« Mondjuk: »Mi a fenének?« »Nem hallottad, hogy vonyítanak a kutyák? Jól van, erigy, de Károly nem gyün.« Nem engedte a Károlyt. Hát mék négyöt házat arrább. Hódvilág vót. Nem vót bent gyalogút, nem vót bent ház, de a Takács Gyuláék előtt szélösödött a gyalogút. Mék ott föl az árokbú, eccő látom, hogy valamilyen magosságban tiszta fehér valami gyün felém, de az egész utat fogi. Hát egy bolondos kutya, úgy gondoltam, hát mikó közeledik két kerékkal: »Tyetyetye« mén, de mindig követ, fáhó állok, arra tér ú is, falhó állok, arra is. Majd összeértünk, egyszer csak a fáhó átam, mögmelem a kalapom, köszöntem neki. Szépen emőnt mellettem, a szőmeimmel láttam, hogy bicikli. Kislánbicikli, olyat hajtott. A kutyák mindenütt vonyítottak. Azt mondták, hogy kújogató. Mindig fél tizenkettőkö, így valahogy gyűtt, máskó is találkoztam vele, négy lába volt, de feje nem. Eztet én személyősen láttam, végig köllött volna vární, de lehet, hogy nem jó vége lött volna.”

Bandázni csak a szomszédok jártak, de a disznótorba a rokonságot is meghívták. A jókedvet fokozta a trufa, újabban a városi vice.

Tavasszal és nyáron a falun kívüli mesealkalmaknak volt jelentősége. A falusiak már nem értek rá, a dohány minden idejüket kitöltötte. Mesélni már csak a juhászoknak, napszámosoknak volt idejük. Az előbbieik kora tavasztól késő őszig kint háltak a birkákkal, sokszor még Bácskába is elmentek legeltetni. Jó alkalom volt ez új mesék megismerésére. Petrovics Imre is itt tanulta és mondta meséit. A ma élő juhászok már kevés mesét ismernek. Hiedelemtörténeteikben azonban máig hisznek.

A falu lakóinak egyharmad része napszámos, illetve uradalmi cseléd volt. A csókai uradalomba jártak dolgozni,

egész héten ott voltak, csak vasárnap mentek haza. Esténként, a munka befejeztével meséltek, míg el nem nyomta őket az álom.

V.

A FALU MESÉI A MÚLT SZÁZAD VÉGÉN ÉS NAPJAINKBAN

A hagyományváltozás vizsgálatunk fő célja. Hogyan alakult száz év alatt a meseanyag típusaiban; melyek azok, amelyek napjainkig megmaradtak a paraszti emlékezetben; milyen műfaji eltolódás tapasztalható; milyen a stilisztikai és szerkezeti változás, illetve milyen szerepe van a nemzetiségi jellegnek a hagyományőrzésben? A szerkezeti és stilisztikai vizsgálat lehetőséget ad arra is, hogy kimutassuk Kálmány gyűjtőmódszerének fejlődését. Azt szándékozzuk bizonyítani, hogy a hagyományanyag nehezen bővül, inkább újból és újból a lappangó régiből merít és annak keretében próbál újat adni, valamint az, hogy a mesék akkor is tovább élnek motívumaikban, ha a mesemondáshoz szükséges feltételek nincsenek meg.³⁵

A meseanyagot összevetjük Kálmány gyűjtésével és Török Károly Csongrád megyei meséivel. A recens anyagból figyelembe vesszük Katona Imre Tápéban gyűjtött meséinek tanulságait.

Első lépésként a meseanyagot csoportosítjuk. Ezért a meséket öt csoportba osztjuk.

1. csoport: ide soroljuk Kálmány szajáni gyűjtését. Azokat a meséket, melyeket máig ismernek, aláhúzzuk.

2. csoport: a Vajdaságban gyűjtött mesék. Közülük csak azokat tüntettük fel, amelyek ma ismertek a faluban.

3. csoport: Kálmány magyarországi, illetve romániai gyűjtése. A mesék felsorolásában hasonlóan járunk el, mint az előbbi csoportnál.

4. csoport. Török Károly Csongrád megyei gyűjtése.

5. csoport. Ma ismerik Szajánban, de Kálmány nem gyűjtötte.*

³⁵ Dégh, 1960, foglalkozik részletesen ezzel a kérdéssel.

* A Kálmány-gyűjtemények általunk használt rövidítései: H = Hagyományok; K = Koszorúk az alföld vadvirágaiból; Sz = Szeged népe.

1. csoport

Tündérmesék

Gazdaember és a halál, BN 331 B (Sz. 2. 105—106.)
Tehén ifjú szép vitéz Jankó, BN 301 B (Sz. 2. 118—120.)
Tündérszép Ilona. BN 303 — 400 (Sz. 2. 120—122.)
Óra mög a füle, BN 311 — 404 (Sz. 2. 122—123.)

Állatmesék

Róka keresztelése, BN 284 (Sz. 2. 131.)
Kiskecskék, BN 161 — 164 (Sz. 2. 135—138.)
Ember és madár (Sz. 2. 139.)
Osztozkodó medve és a róka, BN 58 (H. 1. 120.)

Legendamesék

Krisztus urunk házasítása, BN 769 (Sz. 2. 143—144.)
Krisztus urunk tanácsa, BN 768 (Sz. 2. 146—147.)
Krisztus urunk és az óriás, BN 779. XX. (Sz. 2. 184—149.)
Szent Péter atyafiai, BN 764 (Sz. 2. 149—150.)
Mé bogázik most a marha, mikor azelőtt a birka bogázott,
BN 779. XVI. (Sz. 2. 140.)
Mé szidják a Szent Pétert az ácsok, BN 754 — 779 (Sz. 2.
141.)
Hegyek nagyobbodása (H. 1. 127.)

Trufák

Szabadságos katona, BN 1727 — 1210 — 1229 — 1605 (Sz.
2. 123—125.)
Átkozott pipőretyúk, BN 286 B — 1229 — 1310 — 1232
— 1245 — 1384 — 1450. (Sz. 3.)
Ügyetlenek, BN 284 (H. 1. 117—118.)

Novellamesék

József császár és a fiatal bíró, BN 1221* (H. 2. 202—203.)
Mátyás király és a sikárfúúrus, BN 1610* (MPM 2.
325—327.)
A szolgagyerek (kiadatlan Kálmány-mese)

2. csoport

Tündérmesék

Jufijankó, BN 303 — 650 (H. 2. 1—12.)

Legendamesék

Mé őszi a ló mindig, BN 779 XVIII* (Sz. 2. 140.)

Miből lött a teknősbéka, BN 779 VIII* (Sz. 2. 142.)

Miből lött a gomba, BN 772* (Sz. 2. 142.)

Novellamesék

Napkeleti királyfiú és napnyugati királylány, BN 900 (H. 2. 109—112.)

Három szent király, BN 945 (H. 1. 93—96.)

Akit az apja rosszra tanított, BN 779 (H. 2. 148—149.)

Mióta van a cigányoknak háza, BN 1049 — 1115 — 1049
(N. 2. 46—49.)

Trufák

János mög Jakabok, BN 1539 — 1564 (Sz. 2. 126—129.)

Bohó Misi, BN 1412 — 1653 — 1684 — 1685 (H. 2. 121—
124.)

Féleszű Pista, BN 1385 — 1408 — 1412 — 1653 — 1684
— 1685 (H. 2. 186—190.)

3. csoport

Tündérmesék

Arany kacska, BN 403 — 510 — 568 — 1961 B (H. 1. 69—
73.)

A rongyos kertész, BN 314. (H. 2. 203—204.)

Legendamesék

Jávorfáról, BN 780 (Sz. 1. 144—145.)
Jégerfa, BN 780 (H. 1. 88—89.)
Isten segítsége, BN 766* (K. 2. 220.)
Szent Péter a vásáron, BN 779 V* (K. 2. 219.)

Novellamesék

Melik jobb: a szöröncse-e vagy a boldogság, BN, 495 (H. 1. 203—205.)
Százat egy csapásra, BN 1062 — 1115 — 1640 (H. 1. 83—85.)
A cigány és a sárkány, BN 1049 — 1084 — 1150 — 1049 (H. 1. 196—198.)

Trufák

Kódus, BN 1647 (K. 1. 235—236.)
Hub' bolyhos kutya, BN 1674 (Sz. 3. 308—309.)
Kire marad a kisködmön, BN 1210 — 1229 — 1245 — 1384 — 1450 (H. 1. 115—117.)
A kitanult katona, BN 1231 — 1284 — 1298 — 1384 — 1540 (H. 1. 113—115.)
A bárgyú ember, BN 1408 (H. 1. 118—119.)
A szabadságos katona és a cigány, BN 852 (H. 1. 177—179.)
Nem igaz, BN 852 (K. 2. 213—214.)
Gyüker, BN 593 (K. 2. 212.)

Állatmesék

A medve, BN 161 (H. 1. 77—78.)
A kiskanász és a farkasok, BN 121. (Sz. 1. 148—149.)

4. csoport

Trufák

A halál és a vénasszony, BN 334* (MNGY 2. 436—439.)
Az már nem igaz, BN 852 (MNGY 2. 456—459.)

Állatmese

Loncsos medve, BN 23 — 161. (MNGY 2. 427—431.)

5. csoport

Tündérmesék

Kígyófújta Szép János (Kígyóvőlegény), BN 425 A

Medvevőlegény, BN 431

Békavőlegény, BN 440

Aranyhajú lány (Csonka kezű lány), BN 706

Borsszem Jankó, BN 301 I

Legendamesék

Krisztus és a szülőasszony, BN 779 IX*

Szent Pétör a lópatkóval, BN 773*

Péter és a sült liba, BN 779 VI*

Trufák

Ki mond előbb jó reggelt, BN 1735

Imádkozni tanuló cigány, BN 1699*

Sandri Bandi, AaTh 1360 C

A pórul járt cigány, BN 1694 — 1960

A pórul járt szerelmesek, BN 1726 A*

Csalóka Péter

Vándorló holttest

Hidegvérű szolga

Egyszeri kisbíróné

A szép asszony és a csúnya asszony

Szabadságos katona

A fentiekből kitűnik, hogy a korábban gyűjtött mesék közül 14 már egyáltalán nem ismert a faluban, de 19 újabb típussal kell számolnunk. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy a 19 újabb típusú mese egy-egy motívuma már megvan Kálmány meséiben, csak szerkezetében más-képp alakult (*Csonka kezű lány*, BN 706, *Borsszem Jankó*, BN 301 I, *Kígyóvőlegény*, BN 425 A). Óvatosan kell szem-

lélnünk a trufákat is, mert az új típusok közül legtöbb országosan elterjedt, népszerű történet, tehát föltételezhetjük, hogy Kálmány korában is ismerték ezen a vidéken, csak elkerülte figyelmét, vagy tudatosan nem gyűjtötte őket. Gondolunk itt elsősorban az erotikus trufákra. Borbély meséi közül ezeket szándékosan mellőzte.³⁶

Tanulságos, ha összevetjük a mesék műfaji megoszlását mind a két korszakban a magyar anyaggal.

Magyar nyelvterület	Kálmány korában	Ma
Tündérmese	50 ⁰ / ₀	28,8 ⁰ / ₀
Trufa	17 ⁰ / ₀	39,1 ⁰ / ₀
Legendamese	12 ⁰ / ₀	23,1 ⁰ / ₀
Novellamese	10 ⁰ / ₀	5,7 ⁰ / ₀
Állatmese	4 ⁰ / ₀	15,5 ⁰ / ₀

Már Kálmány korában is kevésbé volt népszerű a tündérmese, mint az országos átlag, ez a csökkenés később csak fokozódott. Feltűnően magasabb az országos átlagnál a legendamesék és a trufák aránya. Kálmány gyűjtése idején az állatmesék aránya háromszor nagyobb volt, mint országosan. Magyarázhatjuk ezt azzal, hogy az itt élő lakosság volt leginkább kapcsolatban a délszlávokkal, akiknek a körében az úgynevezett basna nagyobb népszerűségnek örvend, mint nálunk. Krilov meséi kerültek át a nép ajkára és váltak népszerűvé a szerbek, bolgárok körében. Az állatmesék szokatlan népszerűsége azonban ma már nem tapasztalható Szajánban; csak két mesét találtam. Penavin Olga³⁷ vajdasági mesegyűjteményében is csak két állatmesét tett közzé: *A félig nyúzott bakkecske*, *Kismalac és a farkasok*. Mind a két mesét ismerik Szajánban.

A magyar anyaghoz viszonyítva a meseanyag arányában lényegesen nem változott a két korszakban, de kimutathatjuk a műfajeltolódást. Ma 14⁰/₀-kal több trufát, de 10⁰/₀-kal kevesebb tündérmesét mondanak, mint korábban.

A vajdasági magyar nemzetiség hagyományörző kész-

³⁶ Katona Imre, 1976.

³⁷ Penavin Olga, 1971.

sége más, mint a romániai és csehszlovákiai magyar nemzetiségé: nem archaizáló. Adódik ez sajátos, történelmi, földrajzi és gazdasági helyzetéből. A Tápében gyűjtött mesék műfajeloszlásukban, szerkezetükben, stílusukban is archaikusabbnak mondhatók, mint a mai szajáni mesék. Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a tápéi gyűjtés harminc évvel korábbi.³⁸ Ugyanakkor a szajáni mesemondók nem nyitottak a másik nemzet hagyományaival szemben, sőt hagyománykincseiből eltűntek azok az elemek, melyek a korábbi kölcsönhatás jeleit mutatták (állatmesék). Elszigeteltségük magyarázható a nyelvtudás hiányával. Ezek a gátak napjainkban oldódnak fel, de a falu magváltozott kulturális igényei nem a tradicionális hagyományokat kölcsönzik.

A MESÉK SZERKEZETE

A népmese olyan rövid prózai műfaj, melynek a cselekménye két pillérre épül, valami hiányzik, és ezt a hiányzó valamit köztes motívumokon keresztül a főhős megszerzi. A mesének általában egy, illetve két főszereplője van (kettő a szereplők száma a párhuzamos szerkesztésű mesékben), aki különböző kalandokba keveredik a mesék többi szereplőjével. A mellékszereplők szerepköre Propp szerint hétféle lehet: a hős ellenfele, adományozó, a hős segítője, a királykisasszony, a király, a hős útbaigazítója, az álhős. Meletyinszkij egyszerűsíti ezt a sémát és az egyes szereplőket szerepkörükbe illeszti. Eszerint a mese hősei az ellenség, adományozó, segítő és a mátká.³⁹ A mese menetét az adja, hogy a hős kapcsolatba kerül ezekkel a mellékszereplőkkel. A mesében a hős egy epizódban általában egy mellékszereplővel érintkezik. Tehát a mese cselekménye a különböző epizódok egymásutánjából bontakozódik ki. „Ez a monocentrikus szerkesz-

³⁸ Tápében a következő mesevariánsok voltak népszerűbbek: Mostohalány és édeslány, *Bohóka*, *Aranyhajú lány*, *A pórul járt szerelmesek*, *Fehér ló fia*, *Hét holló*, *Halálvölégény*, *Három narancs*, *Békavölégény*, *Sárkányölő*, *Soknevű legény*, *Három jó tanács*, *Vándorló holttest*. (Azokat a típusokat, amelyeket ma ismernek Szajánban, aláhúztuk.)

³⁹ Voigt, 1972. 339—340.

tési mód az elemi művészi egységek megszerveződésére utal. Mivel pedig ezek nem adják föl a maguk ösztönös értéküket egy nagyobb méretű szerkesztés keretei között sem, ez utóbbi számára nem marad más lehetőség, mint a különféle autonóm részletek egymás mellé helyezésével, additív összeadó szerkezettel csoportosítani mégis nagyobb művészi egységbe.”⁴⁰

Az epizódok a jól megszerkesztett mesében leíró és párbeszédes részekre oszlanak. A magyar népköltészet drámaiságát Ortutay Gyula éppen ebben a szerkesztésmódban látja.⁴¹ A jó mesemondó szövegében az elbeszélő és párbeszédes részek aránya elérheti a fele-fele arányt is. Egyes mesetípusokban, különösen egyes trufákban, ez az arány eltolódhat és a mese a dialógusok sorozata (pl.: *Kire marad a kisködmön*, *Vándorló holttest*), de a láncmesék is csak dialógusból épülnek fel. A mese szerkezetében létrejött változatokat öt meseműfajban vizsgáljuk (tündérmese, trufa, novellamese, legendamese, állatmesé). Az elemzésre szánt meséket Kálmány Lajos gyűjtéséből és saját gyűjtésemből választottam ki. Az alapelvem az volt, hogy a mesék mindkét korszakban megvoltak a falu, illetve környék mesekincsében.

Elsőnek négy tündérmesében nézzük meg a leíró és a párbeszédes részek arányát. A négy mese közül három ugyanabba a típusba tartozik (AaTh 301 B), a negyedik pedig rokontípusa (*Borsszem Jankó*, BN 301 I). Két mese Kálmány gyűjtéséből való,⁴² az egyik korai szajáni gyűjtése, a másik pedig Borbély Mihály meséje. A másik két mese a mostani gyűjtés egy-egy darabja. Választásom azért esett ezekre a mesékre, mert ebből a típusból van példánk mind a három korszakból.

A kvantitatív módszert választjuk a mesék elemzésére. Célunk az, hogy kimutassuk, milyen az arány egy-egy epizódban a párbeszédes és leíró részekben. A dialógusokat két nagyobb csoportba osztjuk; mégpedig közvetlen dialógusokra, amikor a mese szereplői beszélnek egymással, és közvetett dialógusokra, amikor a mesélő narrátorként mondja el, mit beszélnek a mese hősei, pl.: „azt mondta a lány, de ha hazagyün a sárkány, mögöli őket” (*Kása Peti*). Módszerünk az volt, hogy megszámol-

⁴⁰ Voigt, 1971. 314–322.

⁴¹ Ortutay, 1968. 96.

⁴² Kálmány, 1882. 118–119; Kálmány, 1915. 1–12.

tuk a szavak számát a dialógusokban, illetve az elbeszélő részekben. A következő eredményeket kaptuk:

	Szajáni	B. M.	V. M.	M. A.
Elbeszélő rész	67,5 ⁰ / ₀	59 ⁰ / ₀	67,6 ⁰ / ₀	59,6 ⁰ / ₀
Dialógus	32,5 ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₀	19,4 ⁰ / ₀	36,4 ⁰ / ₀
Közvetett dialógus	—	—	12,9 ⁰ / ₀	4 ⁰ / ₀

A fenti adatok a meseszövegek egészére vonatkoznak, lényeges különbség nem mutatkozik a népmese szövege között. Új jelenség a közvetett dialógus, de ez inkább Vastag Matild mesemondásának a sajátja. A többi mesében is hasonló mennyiségben alkalmazza a közvetett dialógust. Érthető, hogy az elbeszélő rész mennyiségileg ennyivel több, mert a leíró részek eléggé részletezőek mind a négy mesében. A dialógusok pedig átlag három-négy mondatból állnak. Kivétel Borbély Mihály, aki kedveli a hosszú beszélgetéseket a mese keretében. Adataink a mese egészére vonatkoznak. Természetes, hogy az elbeszélő, illetve a dialógusrészek aránya epizódonként változik.

A bevezető rész Borbély Mihálynál szinte kizárólag elbeszélésből áll, igen hosszasan foglalkozik a hős születésének körülményeivel, ami a mesetípus szempontjából nagyon fontos. A szajáni mese szinte csak utal a tényre: „Hun vót, hun nem vót, vót a világon egy tehén, annak vót egy fia, hét esztendeig már szoptatta, akkor osztán a fia aszonta: »Na, édesanyám, most mán emék, itt hagyom.«” A fiú erejének a kipróbálása elmarad, és ezzel együtt a háromszori ismétlés lehetősége is.

Vastag Matild meséjében a fiú nevelkedését részletezi, itt már nem állat a fiú anyja, a mai hallgatóság számára az állatanyának már nincs funkciója, nem is szoptatja, hanem kásával eteti háromszor hét éven át. Tehát alkalmazza a háromszori ismétlést és az ismétlésekben a dialógusokat. A kalandrészben a szajáni mesében több az elbeszélő rész, mert egy új motívumot bővít ki a mesemondó: a tündérlányokkal a hét sing szakálló kisember gilicetüsköt nyomtat. Borbély Mihály meséjében szabályosan váltja a párbeszéd a leírást, mennyiségileg is majdnem megegyezik. Vastag Matild meséjében a rövid párbeszéd váltják egymást a hosszabb leírásokkal. A sár-

kánnyal a hős például nem is beszélget, hanem a hős, mielőtt bejönne a szobába, levagdossa a sárkány fejét: „Messzirű ordít: »Idegön szagot érzök, idegön szagot érzök! De rögtön megölöm!« Hát mikó mögy befelé, Kása Peti odahúzódott az ajtó mellé. Mikó gyugta be a fejét, csapott egyet a karrda, egyszerre két fejet levágott. Csapta a másikat, egyszerre három fejet levágott, csapta a harmadikat, még egyet csapott, mán nem is vót tovább neki feje.” Messter András meséje szinte kizárólag a sárkány és a fiú párbeszédéből áll. A küzdelmet alig részletezi. A befejező részben az elbeszélő részek dominálnak mind a négy mesében.

A trufák és a legendamesék szerkezete egyszerűbb, mint a tündérmeséké. Kevesebb epizódból áll, az epizódok ritkán oszlanak föl elbeszélő és párbeszédes részekre. A mesehős kalandjai csak egyszerűen tovább halmozódnak, tehát a szituációk némi variációval megismétlődnek. A halmozódó szerkesztési módnak szép példáját illusztrálja a következő három mesevariáns: BN 1647. Egyik Kálmány legelső gyűjtéséből való, a második a *Szeged népe* III. kötetének meséje, a harmadik saját gyűjtésem.¹³ A meséket epizódokra bontjuk, előbb összevonva a három mese lényeges tartalmi vonásait.

H = helyzet;

K = koldus;

P₁₋₉ = a mese többi szereplője.

H₈ K P₈ A kutya leharapja a koldus orrát.

H₉ K (H₁H₂H₃H₄H₅H₆H₇H₈)

A három mesetípust egymás mellé írjuk és jelöljük, ha a párbeszédes részek helyén elbeszélő rész van (N).

A három mesevariáns felépítésében lényeges különbség nincsen. Egy epizódban különböznek (H₈), de ez lényeges eltérést nem okoz a mesében, nem változtatja meg annak további mentetét. Különbség az előadásban van: a deszki változat kizárólag közvetett dialógusból és leírásokból áll, a pécskai pedig dialógusok sorozata. A szajáni variáns első négy epizódjában a mesemondó narrátorként

¹³ Kálmány, 1877. 235.; Kálmány, 1891. 308—309.

mondja el a koldus kalandjait, az ötödik epizódtól viszont már a dialógusokat használja. A deszki változat versbetéttel kezdődik, amit Kálmány mesemondója énekel. Kál-

Mester András	Deszk (verses szöveg)	Pécska
$H_1 (K \rightarrow P_1) N$	$H_1 (H_2 H_3 H_4 H_5 H_6 H_8 H_9) N$	$H_1 (K \rightarrow P_1)$
$H_2 (P_2 \rightarrow P_1) N$ ↖ K	$H_2 (K \rightarrow P_1) N$	$H_2 (P_2 \rightarrow P_1)$ ↖ K
$H_3 (P_3 \rightarrow P_2) N$ ↖ K	$H_3 (P_2 \rightarrow P_1) N$ ↖ K	$H_3 (P_3 \rightarrow P_2)$ ↖ K
$H_4 (P_4 \rightarrow P_3) N$ ↖ K	$H_4 (P_3 \rightarrow P_2) N$ ↖ K	$H_4 (P_4 \rightarrow P_3)$ ↖ K
$H_5 (K \rightarrow P_4)$ ↖ P ₅	$H_5 (P_4 \rightarrow P_3) N$ ↖ K	$H_5 (P_5 \rightarrow P_4)$ ↖ K
$H_6 (P_6 \rightarrow P_5)$ ↖ K	$H_6 (X \rightarrow P_4) N$ P ₆ — K	$H_6 (P_6 \rightarrow P_5)$ ↖ K
$H_7 (P_6 \rightarrow P_7)$ ↖ P ₈ ↓ K	$H_7 (P_6 \rightarrow P_7) N$ ↖ P ₈ ↓ K	$H_7 (P_6 \rightarrow P_7)$ ↘ P ₈ ↓ K
$H_8 (K \leftarrow P_8)$	$H_8 (K \leftarrow P_8) N$	$H_8 (K \leftarrow P_8)$
$H_9 K (H_1 H_2 H_3 H_4 H_5 H_6 H_7 H_8)$	$H_9 K (H_1 H_2 H_3 H_4 H_5 H_6 H_7 H_8)$	

mány a versbetét meglétéből arra következtet, hogy a mese eredetileg csalímese volt, és korábban verses alakban ismerték.⁴⁴

Az ostoba ördögről szóló történetek népszerűek voltak a környéken. Kálmány négy változatát tette közzé (két

⁴⁴ Kálmány, 1891. 308.

verbicai,⁴⁵ egy magyarszentmártoni és egy hódmezővásárhelyi⁴⁶). Szajáni meglétét az bizonyítja, hogy a faluban ma két variánsát gyűjtöttem, Ferencsik Etel Borbély Mihálytól hallotta, Mester András pedig a faluban tanulta. A hat variánst — hasonlóan, mint az előző mesét — epizódokra bontjuk azzal a céllal, hogy kiemeljük a legállandóbb részeket, illetve az esetleges új vonásokat. A tündérmeséktől eltérően ez a mese nem oszlik részekre (kiinduló szituáció, menekülés, kaland, megoldás), a kiindulópontot követik a hős különböző kalandjai, és ezt akár a végtelenségig lehet folytatni.

Kiinduló szituáció:

Egy szegény legény evés közben agyonüt sok legyet és rádöbben roppant erejére A₁

A cigány elmegegy egy juhászhoz szolgálni A₂

Kalandok:

A kirány szolgálatába áll, háborúba küldik, ahol ügyetlenkedik, de mégis győz B

A templomban a medvéket furfangjával leitatja, majd megöli C₁

A templomban a sárkányt leitatja, majd megöli C₂

Az óriásokkal összeméri erejét, furfangját hívja segítségül

Ki tud magasabbra dobni D₁

Ki tud mélyebbre ugrani D₂

Ki tud nagyobbat ütni, illetve durrantani D₃

A sárkány a követ lisztté morzsolja, a cigány ki nyomja a túróból a savót D₄

Vizet hordanak E

Fahordás F

A sárkány vaddisznókkal akarja széttépetni a cigányt G₁

A sárkány buzogánnyal fejbe vágja a cigányt, de nem azt üti agyon, hanem a kalapját, malomkövet, vérgömböcöt G₂

A cigány másnap az ütést bolhacsípésnek mondja H

Hogy megszabaduljanak a cigánytól, egy véka aranyat adnak neki I

⁴⁵ Kálmány, 1915. A 83—86, 194—198.; Kálmány, 1915. B 46—48.

⁴⁶ Kálmány, 1882. 135—136.

A cigány csak úgy fogadja el, ha hazaviszi J
 A sárkány a cigánygyerekektől megijed K
 A róka felhívja a sárkány figyelmét, hogy a cigány
 túljárt az eszén L

A sárkány vizet enged, de a cigány elkezd ki-be kap-
 csolni a bocskorát, a sárkány megunja, átviszi a vizen M
 A sárkány megöli a rókát, mert nem volt igaza N
 A király megjutalmazza a szegénylegényt Ny
 A szegénylegény a törpék királyához szegődik el Q

A variánsokat most egymás alá írjuk, *aláhúzzuk* azo-
 kat a motívumokat, amelyek legalább három mesében
 megvannak.

Hódmezővásárhelyi:

Alaphelyzet: A₁

Kalandok: B, C₁ D₁ G₂ C₃ NY

Verbicai:

Alaphelyzet: A₁

Kalandok: C₂ NY

Magyarszentmártoni:

Alaphelyzet: A₂

Kalandok: E D₃ G₁ G₂ H I K L K

Borbély Mihály meséje:

Alaphelyzet: A₂

Kalandok: Q G₂ H E G₂ H F I J K

Ferencsik Etel meséje:

Alaphelyzet: A₁

Kalandok: Q E F I

Mester András meséje:

Alaphelyzet: A₂

Kalandok: D₂ D₄ D₃ D₁ E F G₂ H I J M
 K L K

A hat mese két altípusra oszlik, aszerint, hogy kivel történnek a kalandok. A szegény ember hőstettei lényegesen kevesebb epizódot tartalmaznak, mint a cigány története, egy-egy közös motívum rokonságba hozza őket, a szegénylegény és a cigány is furfangjával jár túl az ellenség eszén. Meglepő, hogy a frissen gyűjtött változat szinte valamennyi lehetséges epizódot tartalmazza: azokat, amelyek a cigány találékonyságát bizonyítják, sőt néhány új motívummal is bővülnek azok, amelyek a korábbi változatok egyikében sem voltak meg: D₂ D₄ M N. Ferencsik Etel Borbély Mihály meséjének csak néhány vonását őrizte meg, épp annyit, hogy története összeálljon mesévé. Az ostoba ördög története jó lehetőséget ad a mesemondónak az elbeszélő és a párbeszédes részek váltakozására. Ez az elv mind a hat mesében érvényesül.

A korábbiakban már említettem, hogy az állatmeséknek csak két variánsa maradt meg a mesemondók emlékezetében. Ezért szerkezeti sajátságainak változását nem tudjuk vizsgálni. Az AaTh 212 B *A félig nyúzott bakkecske* c. mesének még egy változatát sikerült összegyűjteni. Ez a mese azért is érdekes, mert korábban Kálmány éppen Szajánban gyűjtötte egy változatát. A korai változat két mesetípusból épül föl: AaTh 161 — 212 B. Az újabb variáns sokkal részletezőbb, a háromszori ismétlés lehetőségét jobban kiaknázza a mesemondó. Az állatok riadalma is logikusabb az új változatban, mert befejezettebb a kecske mondókája.

Ma

Én kis kecske vagyok,
Félig nyúzva vagyok,
Lábommal döböntek,
Szarvammal hökkentek,
Aki bejön, mind mögöszöm,
Ham, ham, ham.

Sz. 2. változat

Én vagyok a félig nyúzott bakkecske,
Lábommal dobbantok,
Szakállammal tüszentek.

Szerkezetileg a legnagyobb változás a legendamesékben állt be. Míg a korábbi változatok részletezőbbek voltak, addig a mostani variánsok csak a lényegre szorítkoznak, épp hogy csak elmondják a történet lényegét. Nem is igazi mesemondók mondták őket.

Szándékosan választottuk a mesék elemzésére a legteljesebb, legművészebb meséket. Azt szándékoztuk bizonyítani, hogy a mesei szerkesztésmód a legstabilabb része a hagyományozásnak. A jó mesemondók még ma is arra törekszenek, hogy meséik szerkezete, az epizódok egymásutánja logikusan összefüggjön.

VI.

A MESÉK NÉHÁNY STILISZTIKAI VONÁSA

A népköltészet stilisztikája máig nem megoldott a tudomány számára. Legutóbb a kérdés elméleti részének fejtegetésével Voigt Vilmos foglalkozott.⁴⁷ Vázolja azokat a problémákat, amelyek a folklóralkotások stilisztikai vizsgálatakor felmerülnek. Megállapítja, hogy — hasonlóan a többi művészet stílusához — a folklór stílusa is bizonyos kategóriának a kiemelt megjelenítésére törekszik a társadalmi-történeti folyamatok eredményeként kialakult keretek között. Meghatározó vonásait az a csatorna adja, amelyen a művészi közlés történik. Emiatt különböztetünk meg a folklórban is zenei, képzőművészeti, táncbeli és verbális stílusokat. Az ilyen felosztásra keresztirányban hat a társadalomtörténeti tényezők ereje: korstílusok és stílusirányzatok jelennek meg a folklórban. De nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyéni stílusok jelentkezését sem. Arra is figyelmeztet, hogy az egyedi műalkotások szabadsága sokkal kisebb, mint a hivatásos művészetben, tehát a folklór alkotóművész nem tudja jelentékeny mértékben megváltoztatni műalkotását. Az előadó csak közvetlenül tud jellemezni, azaz megnevezi a hősiest, a komikust, a vidámat. Ezért tartja a folklór stílusát direktnek és homonóm jellegűnek.

⁴⁷ Voigt, 1972.

A mesék konkrét stilisztikai vizsgálatával Katona Imre és Kovács Ágnes foglalkozott.⁴⁸ A kopácsi mesék elemzésekor Katona Imre keresztmetszetét adja a falu meséinek, stilisztikai eszköztárának. Tehát nem tér ki egy-egy mesemondó egyéni stílusára és kizárólag a népköltészeti sajátságokat gyűjti össze. Kovács Ágnes pedig észreveszi egyes népmeséknek a ritmikusságát. Katona Imre meseelemzéseit példamutatónak tartjuk, ezért meséink elemzésekor az általa kiemelt szempontokat figyeljük.

Mesekezdő formulákban nemigen bővelkedett sem a korai, sem a mostani anyag. A mesemondók legtöbbször in medias res kezdték meséiket, de ma is leginkább ezt a kezdésmódot alkalmazzák. Megelégszenek annyival, hogy tényként közlik a hallgatósággal: „Volt egyszer egy ember, vagy egy asszony, vagy egy király, vagy szabadságos katona.” Ritkábban alkalmazzák azt a mesebevezetőt, mely a mese hitelességét vonja kétségbe: „Hun vót, hun nem vót, vót a világon”, és ennek különböző variációi. A *Hagyományok* első kötetében közölt 125 mesében mindössze 10 mese kezdődik így. A mai mesemondók közül Vastag Matild kezdi következetesen mindig ezzel a formulával meséit. Ritkábbak a korai változatokban a tréfás bevezetők. A *Szeged népe* harmadik kötetének darabjaiban egy mesemondó sem kezdte így történeteit. A *Hagyományok* köteteiben három mese kezdődik tréfásan. Borbély Mihály csak egyszer folyamodott a tréfás formulához: „Hun vót, hun nem vót, az innenen innen, a tunnanon tunnan, az üveghegyeken is tunnan vót, a korpakazalokon is pedig innet vót, ott vót egy nagy högy, a högy tetején vót egy nagy fenyőszál, a nagy fenyőszál tetején vót egy kisebb fenyőszál, a kisebb fenyőszál tetején vót egy tű, a tű tetején vót egy rossz szoknya, annak a hetvenhetedik ráncábú szedem elő az én meséimet.” Valószínű azonban az, hogy ezt a formulát gyakrabban használta mesemondás közben, mert a családban még azok is el tudják ezt a részt mondani, akik egyébként nem mesélnek apjuk meséit. Mesekezdő formulát használ az út hosszúságának érzékeltetésére az a szajáni mesemondó, aki a *Tehén ifjú szép vitéz Jankó* történetét mondta el. Kissé szokatlanul hat ez a mese belsejében: „Avval osztán möntek, möndögéltek, hetedhét ország öllen möntek, az in-

⁴⁸ Katona, 1971.; Kovács Ágnes, 1969–70.

nenön innen, a tunnanon tunnan, még az óperenciásokon is tunnan.”

A frissen gyűjtött szajáni mesék közül négy kezdődik hosszabb bevezetővel. Példaként csak Mester András két bevezetőjét ismertetjük. Az egyiket a *Rászedett ördög* című mese elején mondta el: „Vót a világon hetedhét országon is tunnan, a korpakazonon innen, az üveghegyeken tunnét”, a másik bekezdést pedig egy novellameséje kezdetén: „Vót a világon hetedhét országon is túl egy cigány-embör.”

A legendamesék bekezdése lényegesen egyszerűbb, csak a személyek kijelölésére szorítkozik. „Mikor Krisztus urunk és Szent Pétör a földön jártak.” Ezt az egyszerű kezdésmódot tartották meg a mai napig is.

MESEI TÁRSADALOM, MESEI SZEREPLŐK

A mesék szereplői sokfélék lehetnek. A feudális társadalom két pólusára épül a tündérmese. Az egyik oldalon a meshős van, aki rendszert szegény legény, a másikon pedig a király és a király lánya. A népköltészet tradicionális voltát bizonyítja, hogy a ma mesélt mesék hősei is ugyanezek, csak a királyok furcsamód megváltoztak. A megnevezésük maradt csak meg, mert viselkedésük, cselekedeteik a falusi emberre emlékeztetnek. Hamupipőke édesapja, akit a mesemondó királynak tart, a vásárba megy vásárolni lányainak: „No majd emönt a király a vásárba, mög is vette lányainak, amit akart, persze bántotta a sors, hogy az ű lányának nem kű sömme. Mikó mén hazafelé, majd egy ág leütötte a kalapját, akkó eszébe jutott, hogy az ű lánya mit mondott. Avva lemönt a király a biciklirű, és mögfogta a faágot, letörte.” Az *aranyhajú lány* (AaTh 706) királyát Vastag Matild berukkoltatja katonának. A *rigóállú királyfi* lényegét is abban látja: „No de aztán boldogan éltek, noha csúnya is vót a Rigóállú királyfi, de mégse cigány vót. Mert élve vágta el a tyúk nyakát, nem a döglött tyúkot köllött önni.”

A tréfás történetek hősei a falu társadalmából kerülnek ki. Nem kímélik az ügyefogyott, buta embereket (*Bolond Mihók*, BN 1684*, *Munkacsere*, BN 1480 — 1210, *Kire marad a kisködmön*, BN 1284 — 1229* — 1245 — 1450, *A póru! járt cigány*, BN 1694*-1696), de állandó szereplője a trufáknak a falu értelmisége, amely megsérti az

erkölcsöt (*Szabadságos katona*, BN 1727, *Sandri Bandi*, AaTh 1360 C, *A pórul járt szerelmesek*, BN 1726 A).

A mesehős ellenségei a boszorkány, a vasorrú bába, a sárkány. Ezek állandó szereplői voltak Kálmány meséinek is. A tündérmesék hőse ezekkel hadakozik, fufangjával (rendszerint a boszorkány), nagy erejével és segítőtársaival legyőzi őket a történet végére, hogy ezáltal elnyerje méltó jutalmát. A mai mesékben már ritkán szerepelnek ezek a mitikus alakok, funkciójuk sem tiszta már a falu emlékezetében. Jól bizonyítja ezt Petrovics Imre meséje: „Hát egy vasorrú bába bent van. Fenyi a fogát, fenyi a vasorrú bába. Hát azt mondja az asszony: »Bemegyek, amit az isten ad. Jó estét, kedves jó szülém!« »Szerencséd, hogy annak becsúté, mer másképp vége az életödnek. Látnod, fenyem a fogamat rád már.« Jaj, mögijedt szögény kis nő. »Mi járatba vagy, fiam? Éhös vagy, ugye?« »Bizony éhös vagyok, mán öt éve, hogy járok.« Odotötte neki a nádkist meg kúkenyeret az asztalra. Adott neki önni.” A mese folyamán nem sokkal később kiderül, hogy ugyanez a vasorrú bába a tündérmesék segítő öregasszonya, az ő tanácsa segíti ki az asszonyt nagy bajából. Hasonló funkciókeveredés van Vastag Matild meséjében, a Nagyszakállú kisembőr kezdetben Kása Peti ellensége, de később ő segíti ki, végül még a királylányt is elnyeri jutalmul. Kálmány meséiben ilyen funkciókeveredéseket sohasem észlelhetünk.

Éppen ebből a fontos funkcióbetöltésből következik, hogy a mesékben a hőseket nem jellemzik, nincs is szükség erre, mert már a cselekmény legelején ismerik a szereplők tulajdonságait. Közmegegyezés ez a hallgatóság és a mesélők között. A funkciókat tehát soha nem változtathatják meg, legalább annyira köti ez a mesemondót, mint a költőt a vers metruma, ha klasszikus versformában ír. Az előre meghatározott funkciókat töltik be a beszélő nevek. A mai szajáni mesékben is akad egynéhány, de korábban még gyakoribb volt: Jufijankó, Kutyaszemű Jankó, Nagyszaladó, Nagynézhető, Nagyforgató, Vasgyúró, de még sorolhatnánk a neveket. A népmesék szépségét tehát nem a leírások, jellemzések adják, hanem a cselekmény gördülékenysége, a párbeszédes és elbeszélő részek szabályos váltakozása, az epizódok háromszori ismétlése. Kálmány meséiben a háromszori ismétlés mindig megvan. Nemcsak Borbély Mihály meséiben tapasztaljuk, hanem

a korábbiakban is a szó szerinti ismétlést. Arra gyanakodtam, hogy ez esetleg Kálmány korrigálásának következménye. Ezt a feltételezésemet azonban el kell vetnünk, mert a mai jó mesemondók: Vastag Matild és Mester András is, ha a mese tartalma megengedi, betartják a szó szerinti háromszori ismétlést. Az esetleges eltérés nagyon minimális. Az előbbi a *Kása Petiben* a Nagyszakállú kismembörnek, a Fanyűvőnek és a Hegyforgatónak a találkozását egyformán mondja el. Az utóbbi a *Borsszemjankó*-ban is szó szerint ismétli a lánynak és bátyjainak találkozását, csak egy időhatározóval toldja meg, de ezzel is csak hangsúlyozni óhajtja az események azonosságát. Gondi Vera a *Hamupipőkében* nem ismételi háromszor, pedig a mese szerkezete ezt lehetővé tenné, ezért meséje nem olyan művészi, mint Vastag Matildé. Megállapíthatjuk, hogy a gyakorlottabb mesemondóknál a szó szerinti háromszori ismétlés ugyanolyan mértékben él, mint korábban, tehát a korábbiak sem Kálmány korrigálásainak eredménye. Néhány mesében (*A félig nyúzott bakkecske*, *Medvevőlegény*) az ismétlés a prózai szöveget ritmikussá teszi.

A mesemondó egyéniségét a stíluseszközök használatában teljesítheti ki. Itt is azonban a hagyományos eszközök dominálnak: a túlzás, nagyítás, fokozás. Kása Peti a hétfejű, a tizenkét fejű sárkánnyal viaskodik, Hamupipőke minden este szebb ruhában jelenik meg a király bálján, a fiú hétszer erősebb lesz, ha megtörli magát a piros kendővel, a sárkány pedig ugyanilyen mértékben meggyöngül. A mesei túlzásokra épül az ostoba ördög meséje, de ugyanakkor paródiája is ez a túlzásnak. „A sárkány földobott egy követ, az egy éjjel, egy nappal gyűtt vissza.” A cigány egy verebet enged el, amely természetesen nem jön többet vissza.

A mese befejezésének az a célja, hogy feloldja a hallgatóságot. A korábbi mesékben azonban a mesélők gyakran kihagyták a hosszas tréfás befejezéseket, megelégedtek annyival, „aztán éltek boldogú”. Borbély Mihály egyetlen meséjében sem alkalmazza a tréfás befejezést. A mai mesemondók közül csak Vastag Matild tartja szükségesnek, hogy meséit mindig valamilyen formában lezárja, kedveli a tréfás befejezéseket, de az olyanokat is, amelyekben összefoglalja a mese tanulságát (*Sandri Bandi*, *Jávorfácska*, *Aranyhajú lány*).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a mesék stílusában ugyanazok az elvek érvényesülnek, mint korábban, de azok némileg egyszerűsödnek, kevesebb bennük a túlzás, fokozás, ritkábban színesítik jelzőkkel a meséket. Viszont a mai mesék rendkívül mozgalmasak. Ezt nemcsak a cselekményesség hozza létre, hanem az ígék halmozása, ami a mese dinamizmusát adja. A többi szófajhoz viszonyítva napjainkban nagyon sok ige van a mesékben.

VII.

ÖSSZEFOGLALÁS

1. A mese elmondásához közönség kell, többszöri elmondással alakul, csiszolódik, fejlődik. Az előadáshoz nem elegendő a mesemondó tehetsége. A két korszak között a lényeges különbség abban van, hogy a falu már nem igényli a meseszót. Megváltozott a mese funkciója. A mostani mesemondóknak már nem volt közönsége, tehetségüket nem bontakoztathatták ki. Éppen ezért nem ismerik a jó mesemondóknak azt az alapelvét: „Ha valaki két-három mesét tud, akkor abból többet is összeállíthat.” A tehetségesebbek ugyan megőrzik a korábbi hagyományt, és ezt próbálják szolgáian minél pontosabban visszaadni, tehát esetleges új variációkat nem képesek összeállítani. Ezért nem alakulhatott ki a faluban nagy repertoárú mesemondó.

2. A funkcióváltozás a mesék műfaji eltolódásához is vezetett. Előtérbe kerültek a trufák, legendamesék. A nem mesemondó környezetben bizonyos ideig megmaradnak még a hagyományos szerkesztésmód, stílus, egyes motívumok. Ez érthető is, mert ez az a három tényező, amely meghatározza a mese esztétikai értékét. Tehát meséről csak akkor beszélhetünk, ha ez a három tényező egyenlő minőségben jelen van a megvalósult alkotásban. Emiatt nem tartom már meséknek Jézus és Szent Péter újonnan gyűjtött történeteit, mert a három egységből csak a témára koncentrálódik a mese. A mesemondók nem törekszenek a hagyományos szerkesztésre, és a stilisztikai eszközök is a minimumra csökkentek. Tehát a falu emlé-

kezetében még jó néhány mesemotívum él, de azokat csak nagyon keveseknek sikerül önálló művészi alkotássá formálni.

3. A nemzetiségi helyzet nem befolyásolja a falu hagyományőrzését. Nem archaizálóak, a mesekincs lényegében megegyezik a dél-alföldi hagyománnyal, hasonló motívumok szerepelnek itt is. Azt viszont nem tudjuk pontosan kimutatni, hogy a nemzetiségi helyzet nem hatott-e fokozottan a prózai hagyományok szegényedésére. Ennek fölmérését úgy végezhetnénk el, ha kutatópontunkat át-helyeznénk egy olyan faluba, ahol Kálmány hasonló mennyiségben gyűjtött, de azok nem nemzetiségi helyzetben élnek.